Buiten Bedrijf *Sas van Gent*

drs. J. J. Havelaar
mevr. L. A. Sarneel-Antheunis

DE WALZENMOLEN VAN SAS VAN GENT

VOORWOORD

Voor u ligt nu de vierde aflevering van Buiten Bedrijf over De Walzenmolen van Sas van Gent. Hoewel een soort landmark, kon dit karakteristieke pand helaas het lot van de slopershamer niet ontlopen.
Opmerkelijk is dat sinds het verdwijnen van deze fabriek, er zeer veel aandacht is voor behoud en mogelijk hergebruik van de zo opvallende objecten uit de graan- en meelverwerkende industrie in ons land. Zo wordt er in Amsterdam geprobeerd de graansilo Korthals Altes in te passen in de plannen rond de IJ-boulevard.
Tevens is men in Leiden met alle partijen doende om een oplossing te vinden voor de nu leegstaande meelfabriek De Sleutels, een niet geringe klus.
Van De Walzenmolen rest ons nu alleen nog de geschiedenis, die door de auteurs in deze publicatie is vastgelegd.
Zoals in vele bedrijfstakken, viel het niet mee om het nog bestaande materiaal op te sporen. Mede dankzij de welwillende medewerking van mevr. L. A. Sarneel-Antheunis en de heren E. Sarneel, J. F. Verbrugge, F. V. E. Verschaffel en de Werkgroep Industriële Archeologie Zeeland is dit toch gelukt.

C. H. R. T. Weevers
Eindredacteur

Deze publicatie is totstandgekomen met steun van A & P supermarkten en de Provincie Zeeland.

INHOUD

L. Sarneel-Antheunis
Sas van Gent 1

J. J. Havelaar
Van korenmolen naar meelfabriek 6

J. J. Havelaar
De Walzenmolen Sas van Gent 10

J. J. Havelaar
Voortdurend in ontwikkeling 20

J. J. Havelaar
Een lege fabriek 27

J. F. Verbrugge, voormalig bedrijfsleider, over kwaliteitseisen 30

J. F. Verbrugge over de stoommachine 30

SAS VAN GENT

L. Sarneel-Antheunis

Het betrekkelijk kleine Sas van Gent is een van de eerst geïndustrialiseerde gemeenten van de provincie Zeeland.
In de periode 1890-1914 verheft zich een rij fabrieksschoorstenen op het Sasse grondgebied, dat gelegen is langs het druk bevaren zeekanaal Gent-Terneuzen.
Een van die schoorstenen behoort aan de meelfabriek, die zich jaren geleden aan de rand van de vestingstad gevestigd heeft.

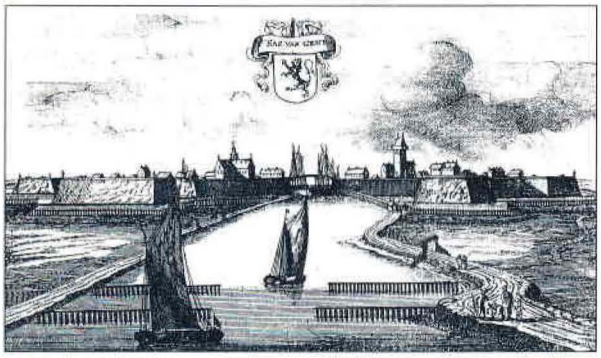

Deze afbeelding van Sas van Gent hangt in de raadszaal van het stadhuis op de Westkade. Deze prent dateert uit het jaar 1674.

Terug kijkend in de geschiedenis, dan ziet men niet alleen hoe Sas van Gent ontstaan is, doch ook hoe de meelfabriek „De Walsenmolen" tot stand is gekomen.
Op een oude prent, die in de raadszaal hangt, wordt de gemeente omschreven als „eene machtighe sterckte voor de stadt Gent, eene vastigheyt voor het Landt van Waes, een slot voor Vlaenderen ende eene schuttinghe voor de Vaert." Deze lovende woorden zijn op Sas van Gent van toepassing geweest.

De gemeente dankt haar bestaan aan de machtige stad Gent. Op 26 mei 1547 verleent Karel V toestemming aan zijn geboortestad een kanaal te graven tot aan de Landdijk. Pas in 1549 mag in deze dijk een sluis worden gebouwd. Gent zal nu via de Braakman een uitweg verkrijgen naar zee. De Sassche Vaert, die in 1824 zal uitgroeien tot het kanaal van Gent naar Terneuzen, wordt gegraven. Aan het eind van dit kanaal ontstaat een nederzetting bij de sluizen. Het kleine, later zo belangrijke Sas van Gent, is geboren.

Veel plezier heeft de stad Gent niet beleefd aan zijn nieuwe zeeweg. De Nederlandse gewesten komen in 1568 in verzet tegen Spanje. Deze opstand is aan onze gewesten niet onopgemerkt voorbij gegaan. De Watergeuzen brengen in 1572 een bezoek aan het jonge Sas van Gent, dat rond de sluizen en de kaaimuren is ontstaan. De brug en de sluisdeuren worden vernield, de huizen verbrand. De schade aan de sluisdeuren is in 1577 niet alleen hersteld, doch ook beveiligd door verdedigingswerken. Vier hoornwerken beschermen nu de waterweg naar Gent, die van groot belang geacht wordt voor de ravitaillering van de troepen van Willem van Oranje.

In 1583 echter is Sas van Gent in handen van de Spanjaarden gevallen. Zij hebben de vestingwerken uitgebreid door ommuring van het Rapenburg en het aanleggen van een brede fortengordel. Dit alles met de bedoeling de toegang tot Gent en het land van Waes te beschermen. Sas van Gent is nog ruim 60 jaar in handen van de Spanjaarden gebleven.
Op 5 september 1644 slaagt Frederik Hendrik er in de belangrijke strategische vesting na een beleg van 5 weken te veroveren. De Spaanse troepen moeten uit de stad vertrekken, hun plaats wordt ingenomen door soldaten van Frederik Hendrik. Sas van Gent behoort nu tot het grondgebied van de Republiek der Verenigde Nederlanden en wordt voortaan rechtstreeks vanuit Den Haag bestuurd.

Korenmolen

Zoals iedere rechtgeaarde vestingstad heeft ook Sas van Gent al vroeg een molen gehad. Eén molen is blijkbaar te weinig voor de bewoners en de talrijke leden van het garnizoen. Op 24 april 1645 hebben „De Raedt van Staten der Vereenichde Nederlanden" de noodzaak ingezien van nog een „corenwintmolen" te stichten ten dienste van het garnizoen en de inwoners van Sas van Gent.
Cornelis Jorisen, timmerman te Sluis, mag op zijn kosten „eenen bequaemen wintcoremolen" bouwen in Sas van Gent op een plaats, die hem aangewezen zal worden door kolonel Ferens.

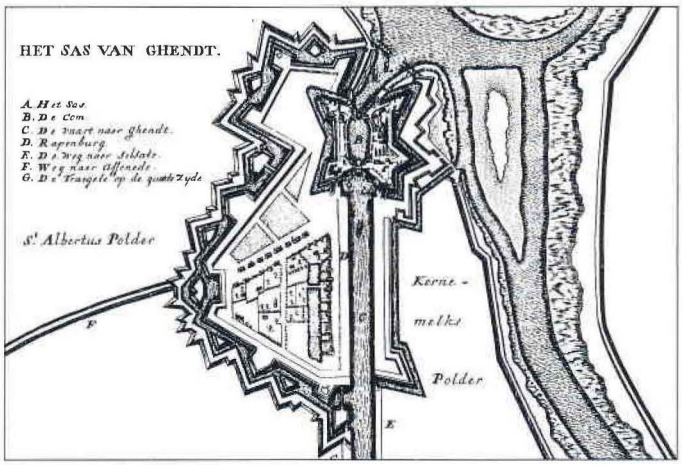

De vesting Sas van Gent na de verovering door Frederik Hendrik.

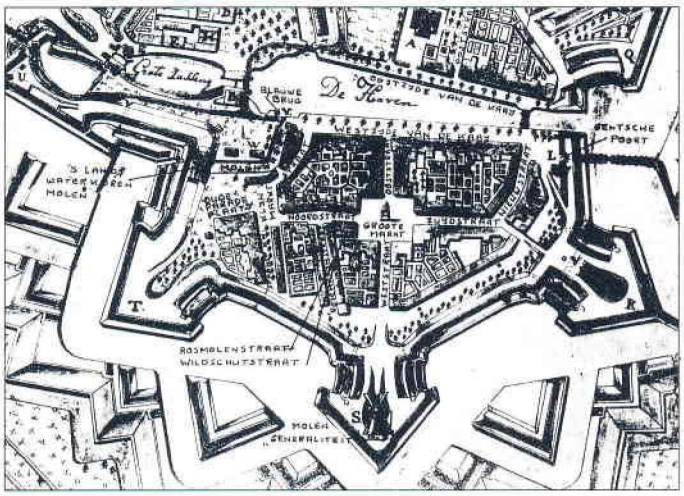

Het westelijk gedeelte van Sas van Gent rond 1750. De molen is goed zichtbaar op het bolwerk Generaliteit. Rechts van de Weststraat is ruim honderd jaar later de meelfabriek ontstaan.

Tevens wordt hem het „recht van wint" vergund, waarvoor hij of zijn opvolgers jaarlijks zullen betalen „drie gulden van XL grooten vlaems stuck."
Hij is verplicht het terrein waarop de molen staat te omheinen, zodat noch mens noch dier door de molen zal worden gekwetst. Mocht dit toch gebeuren dan zal hij de schade moeten vergoeden.
Ook zal hij recht hebben op het zelfde maalloon dat in de andere molen wordt betaald. Bovendien „sullen die van de garnisoenen ende inwooners van t' Sas ende onderhoorige forten gehouden sijn aldaar ter molen te comen."

Deze laatste bepaling is niet altijd nageleefd. Dit blijkt uit een brief, die Pieter van de Mergele en de zijnen laat schrijven door notaris Breeckvelt aan de Raad van Staten der Verenigde Nederlanden.
De klacht, die door de eigenaren van de beide molens wordt geuit heeft betrekking op het binnen de vesting brengen van gemalen meel en gebakken brood. Dagelijks worden deze producten vanuit „Conincx bodem" (de Spaanse Nederlanden) in de vesting Sas van Gent binnen gebracht, zowel door de militairen als door de inwoners, en in het openbaar verkocht. Dit is in strijd met het octrooi dat van de Mergele en de zijnen mét de molens van de vorige eigenaar hebben overgenomen. Bovendien hebben zij grote onkosten gemaakt door op bevel van de Commandeur een rosmolen in werking te brengen om in geval van belegering de bevolking en de troepen van meel te kunnen voorzien.
Niet alleen de eigenaars van de molen worden benadeeld door het niet naleven van het octrooi, ook het land krijgt minder inkomsten uit de opbrengst van het accijns op het gemaal.
Zij verzoeken aan bovengenoemde praktijken een einde te maken.
Een afschrift van deze brief wordt ook gezonden aan de Commandeur met het verzoek alle invoer van meel en gebakken brood van buiten Sas van Gent te verbieden. Aan dit verzoek is gevolg gegeven.

Na de vrede van Nijmegen in 1678 heeft men ingezien dat de vestingwerken van verschillende steden in de Republiek in een toestand verkeren die niet in overeenstemming is met de toen heersende inzichten op het gebied van de krijgskunde .Ook „de Vastigheyt voor het Landt van Waes", zoals Sas van Gent genoemd wordt, valt in die termen. Besloten wordt de vestingwerken te moderniseren en uit te breiden. Aan de westzijde worden de bastions Zeelandia, Generaliteit en Oranje aangelegd. Aangezien aan de oostzijde van de stad diverse inpolderingen hebben plaats gevonden, kan de omwalling ook aan die kant worden uitgebreid. De bastions Nassau, Coehoorn, Vassy en Hollandia beschermen de stad nu tegen mogelijke aanvallen vanuit het oosten.

De 7 bastions liggen in cirkelvorm rond de stad, omgeven door een brede vestinggracht. Op twee van de bastions prijkt een korenmolen, n.l. een op Generaliteit en een op Coehoorn, terwijl in Zeelandia een watermolen is ingebouwd. De oude rosmolen, die een sta-in-de weg was voor het toenmalige verkeer, is afgebroken.

In 1747 is de molen op Generaliteit omgewaaid, terwijl de molen op Coehoorn bij de nadering der Fransen moest worden afgebroken. Na de terugtrekking der Franse troepen en het weer op gang komen van het normale leven worden de toenmalige eigenaars van de beide molens aangemaand ook de molen op Generaliteit te herbouwen. De weduwe van de inmiddels overleden molenaar Meyndert van Houten verkoopt haar deel in de beide windmolens aan Samuel du Pont. Ook Pieter van Kerckhoven volgt haar voorbeeld. De nieuwe eigenaar heeft uiteindelijk aan de herbouwplicht voldaan.
Op 30 maart 1778 zijn de molens eigendom geworden van Christoffel de Pauw. Ruim vijftig jaar blijven ze in het bezit van deze familie.
Nadat de molen op Coehoorn oud en onbruikbaar geworden is en al 20 jaar lang geen dienst meer doet, vraagt de molenaar De Pauw op zijn beurt ontheffing van de plicht de oude molen te herstellen. Hij komt met goede argumenten aandragen. Met toestemming van de Magistraat heeft hij de molen op bolwerk Generaliteit in goede staat gebracht en de capaciteit dusdanig verhoogd

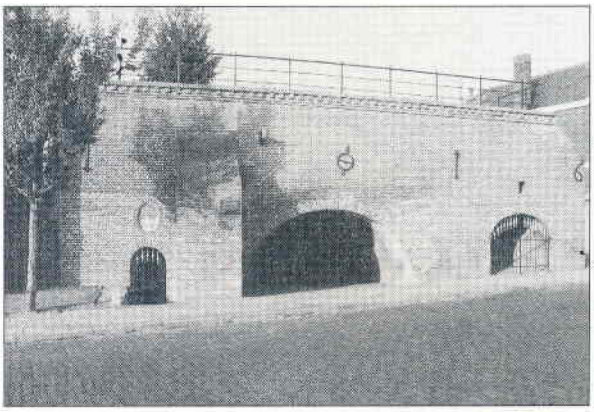

Restant van de getijdenmolen Sas van Gent, 1996.
(Foto: J.J. Havelaar)

Ook deze foto stamt uit de jaren 1870. De molen prijkt hier nog in volle glorie op bolwerk Generaliteit. Ook de toegangsweg tot de molen is nog duidelijk te zien.

dat hij in de jaren 1784-1785 een garnizoen van 3 bataillons infanterie, een compagnie artillerie, plus de inwoners van Sas van Gent van het nodige meel heeft kunnen voorzien.
Christoffel de Pauw krijgt ontheffing van de herbouwplicht, met de bepaling dat bij stagnering van de meelvoorziening er weer een tweede molen moet komen.
In 1791, na het overlijden van

De stenen achtkantige romp van de voormalige windkorenmolen van Dominicus Verschaffel op een restant van het voormalige bolwerk van Sas van Gent, 1990. (Foto: J.J. Havelaar)

zijn vader, neemt Johannes Franciscus de Pauw de molen over. Bij de nadering van de Fransen in 1794 moet hij zijn molen afbreken. Op schadevergoeding hoeft hij tijdens het Franse bewind niet te rekenen. Pas in het jaar 1829 volgt er genoegdoening voor Johannes de Pauw. Hij krijgt dan de waterkorenmolen, die eigendom blijft van de Domeinen, in bruikleen.
De korenwindmolen prijkt echter weer in zijn volle glorie op de wallen van Sas van Gent.

Verschaffel

In 1830 komt de molen weer in andere handen. De nieuwe eigenaar wordt Dominicus Verschaffel. De verkoopakte is op 31 juli 1830 gepasseerd bij notaris Van de Wattijne te Selzaete.
Op 3 augustus 1830 wordt Dominicus Verschaffel met zijn gezin ingeschreven in het bevolkingsregister van Sas van Gent. Hij is geboren te Desteldonck (België) op 16 oktober 1797. Hij is vergezeld van zijn vrouw Francisca Walraven en een dochter. Ook de twee molenaarsknechten, Franciscus Claeys en Johannes Vervaet, vinden onderdak bij de familie Verschaffel.
Op 2 januari 1834 overlijdt de echtgenote van de heer Verschaffel. Op 17 october 1834 treedt hij te Westdorpe in het huwelijk met Coletta Amelberga Plasschaert. Uit dit huwelijk zijn twee zonen en twee dochters geboren.
Nauwelijks woont de familie Verschaffel in Sas van Gent of de Belgische opstand breekt uit. Een lijst met weerbare mannen wordt samengesteld, waarop ook de naam van Dominicus Verschaffel voorkomt. In oktober van dat jaar wordt ook Sas van Gent door de opstandelingen bezet. Na het herstel van het wettig gezag in november 1830 kan de heer Verschaffel zich ten volle aan zijn molenaarsbedrijf wijden. Onder zijn leiding maakt de houten molen plaats voor een stenen achtkantig exemplaar, dat ongetwijfeld een sieraad is geweest voor Sas van Gent. De molen dient echter niet tot verfraaiing van de stadswallen. Dagelijks komen talrijke ezels, beladen met graan uit de omringende polders, om de tarwe en de rogge van de boer te laten malen. Het tarwe- en roggemeel wordt in zakken mee terug genomen.

Op 30 mei 1843 richt de heer Verschaffel een verzoek tot de gemeente een olieslagerij in werking te mogen brengen. Deze olieslagerij zal in beweging gebracht worden door het raderwerk van de molen.
Aangezien er geen bezwaar gemaakt wordt door de dicht bij de molen wonende Pierets en Vereecken, wordt de vergunning

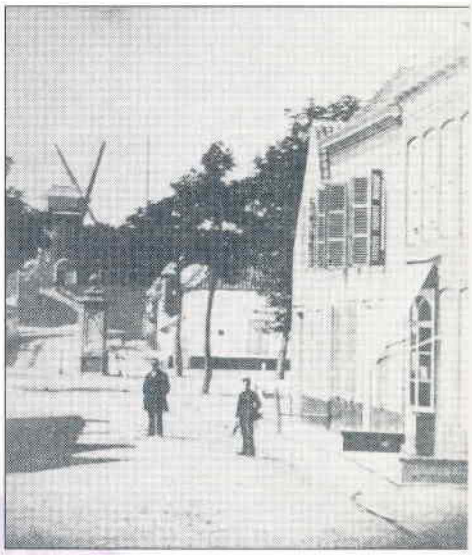

verleend op 30 juni 1843.
Over de eindproductie van de molen wordt in het Statistiek Verslag van de Gemeente over 1847 slechts vermeld dat er 20 vaten olie geperst zijn.
Dominicus Verschaffel blijkt een vooruitstrevend man te zijn. De mechanisatie van het meelbedrijf heeft onder zijn leiding een aanvang genomen.
Een molenaar is afhankelijk van de natuurkracht de wind, bij het ontbreken daarvan ligt het bedrijf stil. Om de invloed van de factor wind in de toekomst uit te schakelen, richt hij in het jaar 1848 een verzoek tot Z.M. Koning Willem II. Hij vraagt een gebouw te mogen oprichten achter zijn woonhuis op een aan hem toebehorend terrein, dat slechts 150 meter van de windkorenmolen verwijderd is.
Daarin zal een stoomkorenmolen geplaatst worden die geschikt is voor het malen van alle soorten graan. Het vermogen van het stoomwerktuig zal 3 PK bedragen. Ook nu weer maken de aanpalende eigenaars geen bezwaar en de vergunning kan worden verleend op 12 juli 1848.
Deze stoomkorenmolen wordt echter alleen gebruikt bij windstilte.
Volgens een opgave aan het kadaster bedragen de kosten van de oprichting van de stoomkorenmolen *f* 1600,-. Het aantal maal-, pel- of oliestenen bedraagt twee.
Uit de genealogie van de familie Verschaffel kunnen we lezen,

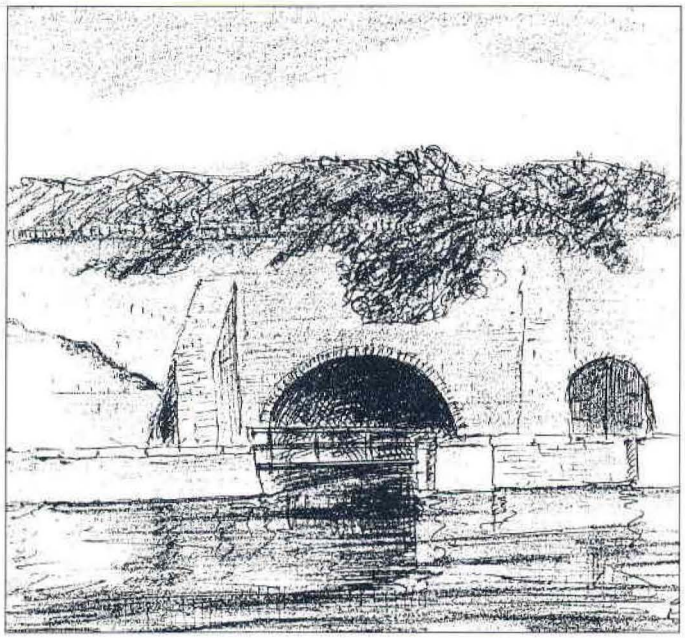

Tekening van 's Lands Waterkorenmolen door Frantz Stevens. Deze getijdenmolen (zie pag. 2) is in 1696 gebouwd in het bolwerk Zeelandia.

dat na het overlijden van mevrouw A. Verschaffel-Plasschaert een boedelscheiding heeft plaats gevonden.
De windkorenmolen op bolwerk Generaliteit en de stoomkorenmolen zijn in 1866 het eigendom geworden van zoon Johannes.
De inmiddels 68-jarige Dominicus Verschaffel heeft het roer blijkbaar in dat jaar uit handen gegeven.

Johannes Verschaffel is geboren te Sas van Gent op 29 augustus 1841. In 1867 treedt hij in het huwelijk met Johanna Theresia Pierets. Dit huwelijk wordt gezegend met vijf zonen en drie dochters. Onder de bekwame leiding van Johannes is de stoomkorenmolen uitgebouwd tot „eene bloemfabriek", zoals vermeld wordt in het Verslag over de toestand van de Gemeente over het jaar 1869.
In 1872 wordt de fabriek uitgebreid en van een nieuwe voorgevel voorzien. In 1880 vindt een volgende uitbreiding plaats, op 17 februari van dat jaar wordt de eerste stap hiertoe gezet.
Voordat het graan gemalen wordt, dient het eerst gereinigd te worden. Dit gebeurt o.a. door het graan te wassen. Het benodigde water denkt de heer Verschaffel te halen uit het kanaal Gent-Terneuzen. De fabriek is echter ruim 200 meter van het kanaal verwijderd. Er zal een buis van 240 meter onder de openbare weg gelegd moeten worden. Hij verzoekt vergunning hiervoor aan de Gemeente.
Het Gemeentebestuur vraagt advies in deze zaak aan Gedeputeerde Staten. Het antwoord hierop is kort en duidelijk: „De Gemeente kan dit zelf beslissen."
In de notulen van de raadsvergadering van 25 maart 1880 kunnen we lezen, dat de vergunning wordt verleend onder de volgende voorwaarden:

a de toestemming wordt verleend tegen „eene recognitie van eene gulden per jaar".
b de Gemeente behoudt het recht deze overeenkomst te allen tijde te beëindigen, alsmede gebruik te maken van het water, dat in de welput vloeit. (Deze welput is eigendom van de gemeente en staat bij de voorgevel van de fabriek.)
c wanneer van het verder genot der vergunning wordt afgezien, of bij niet betaling, zullen de ijzeren of stenen buizen eigendom worden der gemeente, zonder dat daarvoor enige schadeloosstelling kan worden gevorderd.

De aanvraag voor het plaatsen van een nieuwe stoomketel en uitbreiding van de fabriek wordt op 4 maart 1880 bij de gemeente ontvangen. Tot 18 maart 9 uur v.m. kan er bezwaar worden ingediend tegen het verzoek van J. Verschaffel. Aangezien niemand reageert wordt de vergunning verleend op 26 maart van dat jaar. De fabriek moet binnen een jaar weer in werking zijn.
De stoommeelfabriek beschikt dan over één stoomketel met een vermogen van 10 PK. De capaciteit van de fabriek bedraagt 10 ton per dag.

Ook op maatschappelijk terrein heeft de heer Johannes Verschaffel zijn sporen verdiend. Op 26-jarige leeftijd wordt hij in de vergadering van 23 juli 1868 beëdigd als raadslid. In 1883 wordt hij wethouder tegen een wedde van *f* 20,- per jaar. Op 18 mei 1890 volgt zijn installatie als burgemeester, een functie, die hij tot aan zijn overlijden heeft vervuld.
Tot 1893 is de stoommeelfabriek een familiebedrijf gebleven.

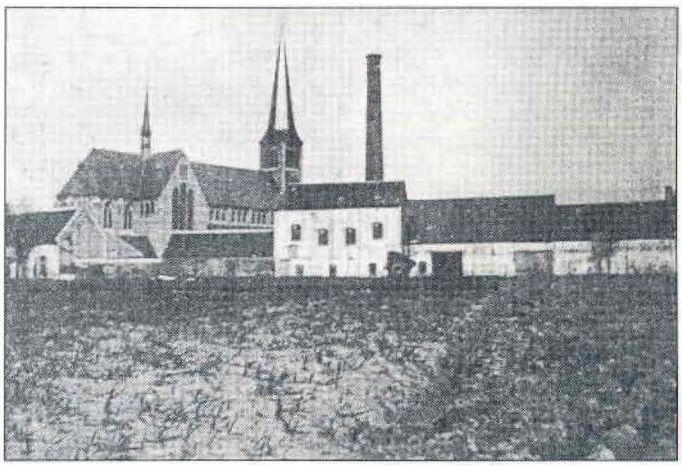

Stoommeelfabriek in 1891.

Rond 1890 is de meelfabrikantenwereld in beroering gekomen door een nieuw maalsysteem dat ontwikkeld is in Hongarije. Het malen geschiedt daar met walsen. De heer Verschaffel acht het raadzaam op tijd maatregelen te nemen. Hij sluit een financiële overeenkomst met de heer Harold Mechelynck voor de tijd van 20 jaar om volgens het nieuwe procédé een geheel nieuwe fabriek op te richten.
Op 15 juli 1893 verzoeken de heren J. Verschaffel & H. Mechelynck de gemeente vergunning tot het oprichten van een stoommeelfabriek.
De omwonenden worden op 20 juli 1893 in kennis gesteld van bovengenoemde plannen, terwijl zij op 3 augustus 1893 hun bezwaren kenbaar kunnen maken op het stadhuis.
Op dezelfde derde augustus 1893 krijgen de heren J. Verschaffel & H. Mechelynck toestemming de fabriek te bouwen, het bedrijf moet vóór 1 december 1893 in werking zijn.
De Walsenmolen is geboren.
De capaciteit van de fabriek bedraagt 30 ton per dag.

VAN KORENMOLEN NAAR MEELFABRIEK

J.J. Havelaar

Het dagelijks brood
Brood is al eeuwen hét dagelijks voedsel van de bevolking in Nederland. Binnen iedere sociale klasse was de samenstelling van het brood echter verschillend. Tot ver in de 19e eeuw werd door grote groepen van de bevolking roggebrood gegeten. Tarwebrood daarentegen werd alleen in welgestelde kringen geconsumeerd. De grondstof hiervoor was fijne tarwebloem. Het tarwebrood werd, getuige een uitspraak uit 1485 in *Dat boeck van den prorieteyten der dinghen,* gezien als het „alre puerste ende dat leckerste datter is, ende die alre cleynste bloeme die men maken mach". Het tarwebrood zou lange tijd een exclusieve lekkernij blijven voor het gewone volk. Enige uitzondering op dit opgeroepen beeld deed zich voor in de gebieden waar veel tarwe werd verbouwd, met name in Zeeland.

De korenmolen
Voordat de bakker zijn brood kon bakken, diende eerst het graan tot meel gemalen te worden. Dit was de taak van de molenaar. Volgens de nauwkeurig omschreven gilderegels diende hij zich ook tot deze ambachtelijke activiteit te beperken. Het handelen in graan, meel of andere aanverwante werkzaamheden met graan of brood waren voor de molenaar verboden. De bakker kocht de voor de broodbereiding benodigde tarwe of rogge bij de graanhandelaar in en liet afgemeten hoeveelheden hiervan bij de molenaar tot meel malen. Hiervoor werd een vast maalloon berekend, meestal een percentage van het vermalen graan.
Iedere plaats kende zijn eigen stads- of dorpsmolen waar het graan van de lokale bakkers werd gemalen. Het merendeel van deze molens waren windmolens. Daarnaast waren er bijvoorbeeld ook water- en rosmolens. In 1850 lag het aantal windkorenmolens in Nederland op zo'n 1500. Dit aantal zou in de tweede helft van de eeuw nog toenemen tot 1900. Verder waren er rond 1880 nog circa 200 watermolens en een ongeveer gelijk aantal stoomkorenmolens, waar de oude energiebron wind aangevuld werd door de stoommachine.
In de korenmolen werd het graan volgens de traditionele techniek gemalen tussen twee horizontale molenstenen. De onderste steen - de ligger - ligt stil en de bovenste - de loper - draait, aangedreven door de molenas. In de bovenlaag van de op elkaar geplaatste vlakken zijn tegengesteld gerichte groeven aangebracht. De kerven breken en vermalen het graan dat door een midden in de loper aangebrachte opening wordt toegevoerd. Het zo ontstane enigszins grove meel werd aan de zijkant afgetapt en in zakken gedaan en vond zijn weg naar de bakker. Deze kon het meel zelf nog verder verfijnen door het te zeven of builen.
Het malen van het graan vereiste een grote vaardigheid en ervaring. Twee belangrijke elementen vormden de snelheid van de molen, die zo gelijkmatig mogelijk moest zijn, en de scherpte van de molenstenen. Wanneer de scherpte afnam, moest de molenaar de stenen opnieuw scherpen of billen waarbij de uitslagen (de dieperliggende delen) en de kerven (de hogere delen) weer in de juiste vorm werden gebracht. Een arbeidsintensief karwei waarmee een molenaar al gauw een hele dag bezig was.

Beperkende bepalingen
Eén van de belangrijkste heffingen van de plaatselijke belastingen was het accijns op het gemaal. Hierbij werd aan de hand van het gewicht van een partij gemalen graan een bepaald percentage accijns berekend. De molenaar was hiervoor verplicht een administratie bij te houden van het aangevoerde graan. Hij moest iedere zak afzonderlijk uitstorten en malen. Gedurende het maalproces kon aan de hand van een belastingcertificaat op naam van de eigenaar elke partij worden geïdentificeerd. Het gevolg van deze handelswijze was dat er nooit sprake kon zijn van een continu maalproces. Derhalve was een fabrieksmatige productie onder deze omstandigheden onmogelijk.
Daarnaast bestond er een verbod om het gemalen graan verder te bewerken door middel van zeven. De levering van bloem was daarmee uitgesloten. Andere belemmeringen tot een fabrieksmatige opzet werden veroorzaakt door het verbod op het hebben van een graanvoorraad in de molen en het niet zonder toestemming mogen malen van andere soorten graan dan tarwe en rogge. Pas toen in 1855 de wet op het gemaal werd afgeschaft, was de weg vrij om tot de oprichting van meelfabrieken te komen. Overigens was dit niet het doel van de opheffing. Het ging de regering er alleen om de belastingdruk aan te pakken van accijnsen die op de 'noodwendige levensmiddelen' werden geheven. De oprichting van meelfabrieken en de vrijere handel in graan en meel was dus een onbedoeld neveneffect met verstrekkende gevolgen.
Doordat de overheid de mogelijkheid had gecreëerd tot prijsaanpassingen bleef een prijsdaling van tarwe en brood niet lang uit. Dit werd nog eens versneld door het verdwijnen van de zogenaamde 'broodzetting', waarbij de gemeentelijke overheid de broodprijs bepaalde. De prijs werd voortaan bepaald

door ontwikkelingen op de markt en door de ondernemers vastgesteld. Het gevolg was dat in de tweede helft van de vorige eeuw een scherpe prijsdaling optrad. Dit leidde tot een explosieve toename van het brood- en graanverbruik in Nederland. Het verbruik van tarwe per hoofd van de bevolking verdrievoudigde. De liberalisering van de handel in graan en meel had overigens ook tot gevolg dat de invoer in korte tijd snel toenam, maar bleef toch tot de jaren tachtig relatief gezien beperkt van omvang. Daarna zou de import van tarwemeel oplopen tot eenderde van het nationale verbruik.

Een eigen segment

Ondanks deze nieuwe ontwikkelingen wist het windmolenbedrijf zich in de 19e eeuw goed te handhaven. Tegen zo'n 1900 windmolens waren er omstreeks 1880 nog slechts enkele tientallen moderne meelfabrieken, die gezamenlijk ongeveer 20% van de totale meelproductie voor hun rekening namen. Het bedrijf van de windkorenmolen had in de lokale markt een sterke positie. De productie sloot goed aan bij het consumptiepatroon van vele Nederlanders, die vooral rogge- en tarwebrood van ongebuild of enigszins gebuild meel nuttigden. Wittebrood van fijne bloem, het terrein bij uitstek van de meelfabriek, werd vooral in het westen, zuid-westen en in de grotere steden gegeten. Het betekende voor het molenbedrijf dat ingrijpende wijzigingen in het productieproces niet noodzakelijk waren. Wel werd de buil op grote schaal in molens geïnstalleerd en werden ook wel apparaten voor de zuivering van graan toegepast. Een verdere differentiatie van het productieproces werd nauwelijks in windmolens gerealiseerd.
Na 1880 veranderde onder invloed van de agrarische crisis de situatie in de graanmaalderij drastisch. De binnenlandse markt werd overspoeld door buitenlands graan, maar wat belangrijker was door meel en bloem. Tegen de veel betere kwaliteit hiervan moesten de Nederlandse meelfabrieken het in grote getale afleggen. Tussen 1880 en 1900 werden dan ook veel meelfabrieken gesloten. De buitenlandse concurrenten waren overgegaan tot het malen met walsen in plaats van met stenen en hadden nieuwe machines in gebruik genomen voor het zuiveren, zeven en ziften. Door deze ontwikkeling werd de meel- en bloemproductie in Nederland beperkt tot een klein aantal bedrijven, dat zich concentreerde in veelal zeer grote en kapitaal intensieve ondernemingen.
De windmolen-sector verloor met name in de bloemproductie terrein. De voornaamste oorzaak was de aandrijving, die bij de toepassing van de nieuwste machines zeer regelmatig diende te verlopen, hetgeen voor een windmolen niet haalbaar was. Toch kon de windmolen zich tot ver in de 20e eeuw handhaven doordat zij een bepaald marktsegment bleef bedienen, dat nog niet toe was aan het nieuwe wittebrood. Daarnaast ging men ook steeds meer rogge malen voor veevoer en daarmee werd een nieuwe markt aangeboord. Naast windkracht ging de tradionele molenaar overigens meer en meer gebruik maken van elektro- en verbrandingsmotoren.

Stoomkorenmolens

De eerste vernieuwing in het productieproces van graan tot meel was de toepassing van stoomkracht als aandrijving van de molenstenen. De stoommachine deed dan dienst in periodes van windstilte en zorgde zo voor enige zekerheid in de bedrijfsvoering. Daarmee was deze verandering eigenlijk een innovatie met beperkte betekenis. Zij had geen invloed op de arbeidskracht en de kostprijs van het meel. Wel had de toepassing van stoomkracht gevolgen voor de bedrijfsvoering. Van de molenaar werden nieuwe, specifieke, vaardigheden vereist zoals de bediening en het onderhouden van een stoommachine met toebehoren en de optimale benutting voor zijn productie. Ook had deze vernieuwing gevolgen voor de directe omgeving van de molen in de vorm van overlast door rook en geluid. In de bedrijfsvoering zelf veranderde er echter weinig. Nog steeds werd in één bewerking het graan tot meel gemalen.
Eén van de eerste stoomkorenmolens in Nederland werd opgericht in 1828 in Amsterdam door Lodewijk Cantillon. Ondanks vele protesten van omwonenden en de molenaars in de stad werd hem door Willem I een vergunning verleend. De productie was slechts van korte duur. De ondernemer was niet opgewassen tegen het 'molenaarskartel', dat de lokale markt beheerste. De exploitatiekosten lagen hoger dan bij een windmolen, maar het leverde wel een grotere opbrengst op. Het probleem zat echter in de afzetmogelijkheden, die in deze periode nog sterk gereglementeerd waren.
Het zou tot in de jaren vijftig duren voordat de stoomkorenmolen terrein zou gaan winnen en stoomkracht niet langer als alternatief bij windstilte zou worden gezien. Hierbij waren ook de eerder aangegeven overheidsmaatregelen van doorslaggevend belang. De invoering van stoomkracht bracht wel de nodige problemen voor de ondernemer met zich mee. In de eerste plaats moest er een installatie worden aangeschaft en het aanwezige drijfwerk, pijpleidingen en ook de fundering moest hierop worden aangepast. Een korte opleiding door de leverancier van de stoommachine aan de molenaar moest volstaan om daarmee zelfstandig aan de slag te gaan. Vervolgens moest hij de benodigde kennis en ervaring verder in de praktijk zien op te doen. Daarbij ging het om zaken als maximaal rendement van de stoommachine, het optimaal gebruik maken van steenkolen, smeermiddelen en andere materialen. Hieraan ging vaak ook de lastige procedure vooraf om een vergunning te krijgen. Omwonenden waren steeds bang voor stank, rook, lawaai en trillingen. Toch waren plaatselijke bestuurders veelal genegen om een vergunning af te geven, waarbij wel harde eisen werden gesteld in verband met de veiligheid. Ook

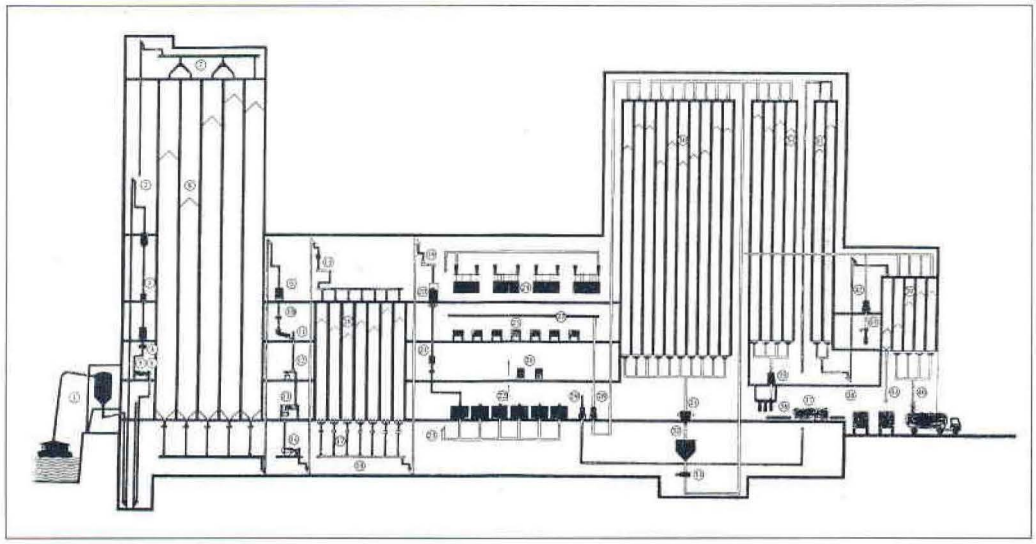

Schematische voorstelling van een meelfabriek. Bij de Walzenmolen is de situering van de 'graansilo's - reiniging' en de 'meelsilo's-verlading' gespiegeld ten opzichte van dit schema. (Collectie PIE)

de door de rijksoverheid ingestelde Dienst van het Stoomwezen speelde hier een belangrijke, controlerende, rol. Ondanks de verschillende positieve ontwikkelingen sloeg de vernieuwing niet echt aan. De concurrentie met de windmolen bleef groot. Rond 1880 waren er dan ook circa 200 stoomkorenmolens of combinaties hiervan met windmolens tegen 1900 traditionele windkorenmolens.

De eerste meelfabrieken

Een geheel nieuwe ontwikkeling in de maalmethode werd rond 1760 in Frankrijk geïntroduceerd. Hier werd door de gebroeders Malisset geëxperimenteerd met herhaalde bewerkingen van het graan. Na een eerste maling werd het grove meel door middel van een buil van het fijne meel gescheiden en kreeg dit nog een bewerking. Zo volgde nog een maling en kreeg men uiteindelijk een zuiverder meel dan voorheen. Bij deze gefaseerde werkwijze werd voor het zeven gebruik gemaakt van een nieuw ontwikkelde buil.
Deze bestond uit een langwerpige cilinder die schuin naar beneden werd geplaatst waarin het gaas van boven naar beneden van fijn naar grof verliep. In Engeland en Amerika werden nog diverse verbeteringen aan dit nieuwe proces toegevoegd, zoals zuiveraars voor het graan, apparaten die het meel koelden, elevators en Archimedische schroeven die het graan van de ene naar de andere bewerking transporteerden, waarbij ook gebruik werd gemaakt van de zwaartekracht.
In Oostenrijk-Hongarije wist men het maalproces nog verder te verfijnen door de maalstenen in een hogere stand ten opzichte van elkaar te plaatsen. Hierdoor kon men de buitenste schil van de graankorrel afmalen. Voor deze maalmethode was een hardere graankorrel noodzakelijk. Dit type graan werd door de plaatselijke boeren verbouwd. Al deze bewerkingen in ogenschouw genomen, kan worden vastgesteld dat de maalderijen hiermee steeds arbeidsintensiever werden. Voor het midden van de vorige eeuw was in het buitenland de graanmaalderij een eind op weg om een grootschalige massa-industrie te worden. Het product van de nieuwe meelfabrieken had naast het voordeel van een diversiteit aan meelsoorten - van fijn tot grof - ook een langere houdbaarheid doordat de vettige kiembestanddelen, die bederf in de hand werkten, al in een vroeg stadium eruit werden gehaald.
De houdbaarheid was van groot belang, zeker in periodes dat een graancrisis een gebied teisterde.
Door de afschaffing van de wet op het gemaal werd het in de jaren vijftig ook in Nederland mogelijk om de nieuwe productiemethode toe te passen. Al in 1855 waren er in diverse steden plannen om een moderne meelfabriek op te gaan zetten.
Amsterdam was hier weer de eerste met de oprichting van de N.V. Maatschappij voor Meel- en Broodfabrieken in 1856. De grote initiator achter deze fabriek was de arts Samuel Sarphati, die de welgestelde burgerij wist te interesseren voor deelname in de Naamloze Vennootschap. In de jaren zestig volgden andere steden. Zo werden in 1861 de 's-Gravenhaagsche Brood- en Meelfabriek, in 1863 de N.V. Utrechtsche Brood- en Meelfabriek en in 1866 de Delftsche Broodfabriek en de Leidsche Broodfabriek opgericht. Zoals al blijkt uit de naamgeving werd de meelfabriek vaak gecombineerd met een broodfabriek.
Opvallend bij deze nieuwe ondernemingen is dat het initiatief zelden in kringen van molenaars of bakkers werd genomen.

Een nieuw procédé

Tot in de jaren tachtig van de vorige eeuw werkten alle meelfabrieken in Nederland met molenstenen. De nieuwe en revolutonaire methode van malen met walsen werd midden jaren zestig in Hongarije geïntroduceerd. Volgens dit procédé wordt nog steeds in meelfabrieken gewerkt.
Het graan wordt tussen twee gekoppelde, horizontaal geplaatste, cilinders van staal doorgevoerd. Deze cilinders zijn voorzien van groeven, de zg. riffling, die in een bepaalde richting zijn aangebracht. De walsen draaien tegen elkaar in, waarbij de een sneller beweegt

dan de ander. Na het passeren van een dergelijke walsenstoel wordt het mengsel van grove en fijnere onderdelen van het graan naar een zeefmachine getransporteerd. Door het mengsel te sorteren kan nu het bewerkte graan in diverse fijnheden, ieder afzonderlijk, naar de volgende walsenstoel worden getransporteerd en een volgende maling ondergaan. Opnieuw wordt het product gezeefd en volgt een nieuwe passage langs walsen en zeef. Het aantal van dergelijke passages is zover uit te breiden als men wenselijk acht om het uiteindelijke product - witte bloem - te kunnen bereiken.
Aanvankelijk waren de walsen van porselein, maar al snel ging men over op stalen walsen, die beter bestand waren tegen eventuele ongerechtigheden.
Behalve de introductie van de walsenstoel werden ook nieuwe machines ontwikkeld voor het zuiveren van het tarwe van steentjes, andere granen en onkruidzaden: de voorzuiveringsmachines met schudzeven en trieurs.
Een trieur bestaat uit een metalen cilindervormige trommel, die aan de binnenkant is voorzien van holtes en van een trog, waarin een kleine transportschroef het graan verplaatst. Deze cilinder is onder een hoek van 10° gemonteerd. Bij het hoge gedeelte wordt het graan ingevoerd. Het lichtere onkruidzaad blijft in de holtes achter en verdwijnt langzaamaan in de trog. De tarwe schuift onder de trog door.
Voor het zeven van het bewerkte graan werden de planzichters ontwikkeld. Planzichters zijn gesloten, aanvankelijk houten, kasten met tien of meer ramen boven elkaar, die zijn bespannen met zijde- of draadgaas. Deze ramen worden horizontaal in beweging gehouden en daardoor wordt de tarwe van de ene naar de andere kant geschoven.
Hierbij valt het fijnere product door het gaas en het grove valt aan het eind op een grovere zeef. Dit herhaalt zich totdat het grofste bestanddeel op de onderste zeef belandt.
De eerste meelfabriek, die in Nederland met walsen ging werken was de Stoommeelfabriek Holland te Amsterdam. In 1883 werden de walsen van Duits fabrikaat hier in gebruik genomen. De diverse machinerieën werden aangedreven door een grote stoommachine. De toepassing van walsen kwam bij meelfabrieken pas aan de orde wanneer de productie daar groot genoeg voor was.

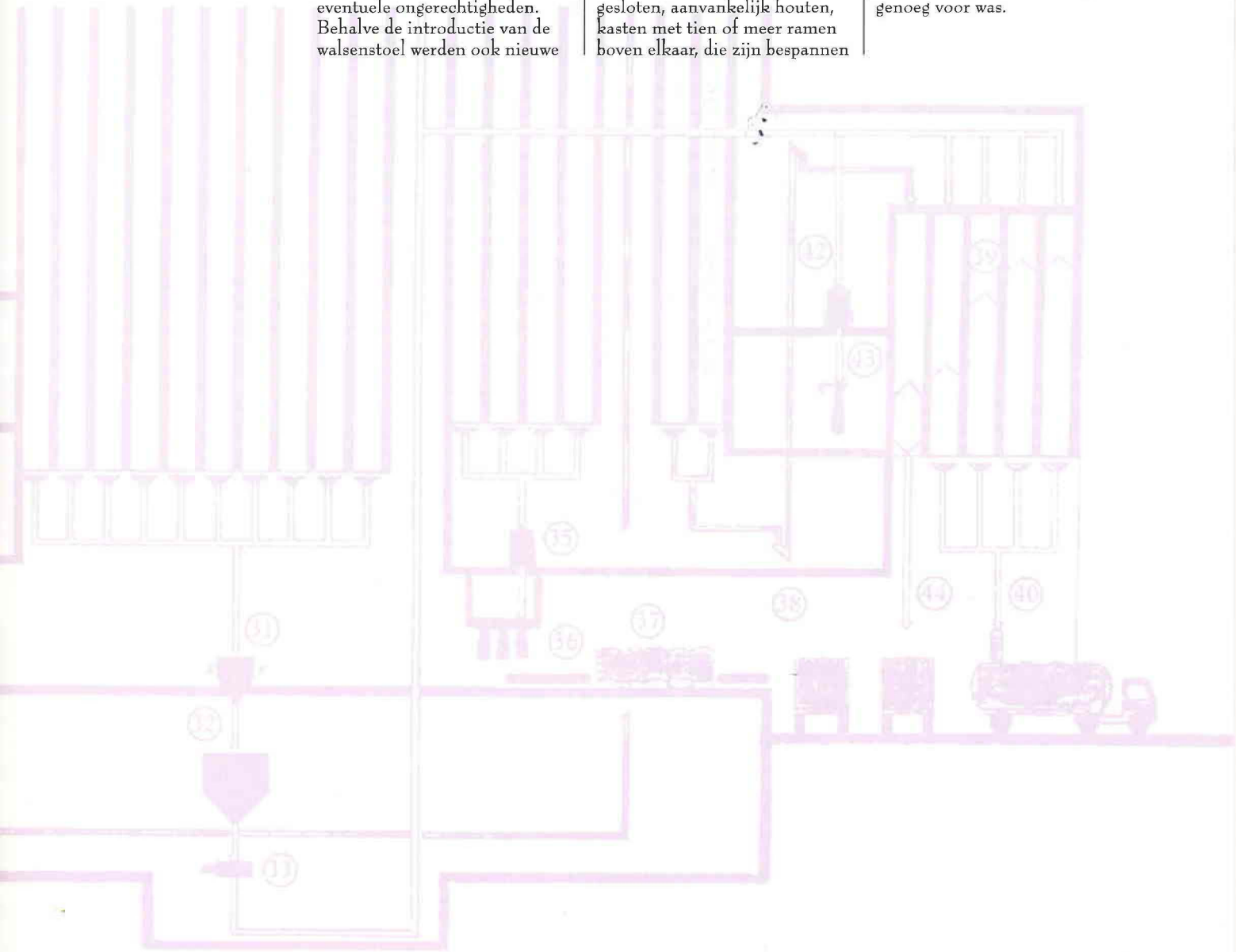

DE WALZENMOLEN SAS VAN GENT

J.J. Havelaar

Oprichting N.V. J. Verschaffel & H. Mechelynck

Met de oprichting van een stoommeelfabriek in 1867 door Johannes Verschaffel gaf hij er blijk van de ontwikkelingen in de maalindustrie goed te volgen. Vermoedelijk was de Sasse fabriek de eerste stoommeelfabriek volgens de nieuwste productiemethode in Zeeland. Ook de volgende stap in de vernieuwing van de meelindustrie, de toepassing van stalen walsen in plaats van molenstenen, werd enkele jaren na de introductie in Nederland in Sas van Gent genomen. De meelfabriek van Middelburg had in 1889 reeds het voorbeeld gegeven. Rond 1893 besloot Verschaffel om dit nieuwe procédé ook te introduceren in zijn fabriek. Dit vereiste echter wel een geheel nieuwe opzet. Hierbij moesten niet alleen nieuwe machines geplaatst worden, maar diende ook de productie aangepast te worden, wilde de nieuwe investering lonend zijn. Was de productie in 1867 nog 10.000 kg (2½ zak per uur) nu werd deze uit gebreid naar een meelproductie van 30.000 kg per etmaal (d.w.z. 7½ zak meel per uur). De grotere productie verlangde uiteraard ook een aanpassing van het fabrieksgebouw.

Al deze noodzakelijke veranderingen overziend besloot Verschaffel een nieuwe fabriek te laten bouwen en die volgens de modernste voorschriften te laten inrichten. Het eerste probleem hierbij was de financiering. Op zoek naar een medefinancier vond hij in zijn land van herkomst België de Gentse industrieel Mechelynck bereid om een bedrag van 130.000 Belgische francs (=*f* 61.010,- waarde anno 1893) in een op te richten 'société en nom collectief' (N.V.) te investeren. De inbreng van Verschaffel bedroeg 65.000 francs (= *f* 30.550,-) bestaande uit de windkorenmolen met de grond, een remise met hangar, een stuk grond, een stoommachine, paard-en-wagens, 6.000 zakken, een waterleiding, een schoorsteen en diverse andere materialen. Op 7 december 1893 werd bij notaris Pieter Dregmans te Axel de akte voor de oprichting van de N.V. opgemaakt en door beide heren getekend. Hierbij was als getuige N.H.A. Malotaux, directeur van de suikerfabriek te Sas van Gent aanwezig.

Onder de firmanaam J. Verschaffel & H. Mechelynck zou een nieuwe fabriek verrijzen. Reeds in een vroegtijdig stadium had Verschaffel, die in deze periode burgemeester was van Sas van Gent en dus goed op de hoogte van de gang van zaken binnen de gemeente, een vergunning aangevraagd. In augustus 1893 werd een hoorzitting voor de omwonenden en andere belanghebbenden, zoals de nabij gelegen Rooms Katholieke Kerk, gehouden. Er verscheen echter niemand en er werden ook geen schriftelijke bezwaren ingebracht zodat de aanwezige twee wethouders en de gemeentesecretaris positief konden adviseren inzake de verlening van een vergunning. Kort daarop werd de vergunning door B&W afgegeven.

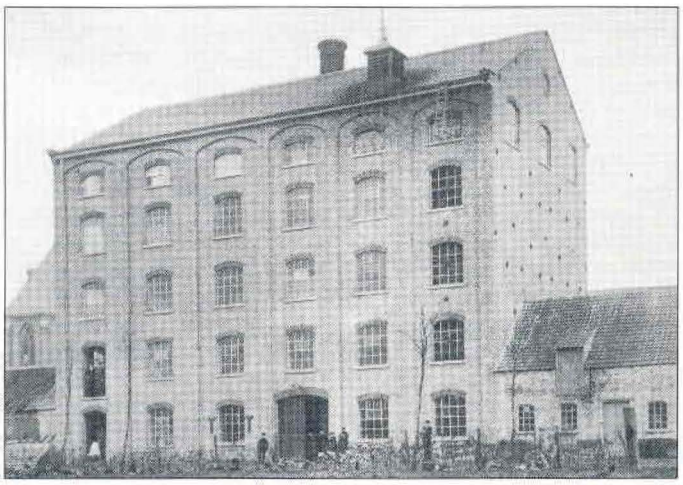

De bloemfabriek van de firma J. Verschaffel & H. Mechelynck uit 1893. (Collectie F.V.E. Verschaffel)

Een nieuwe fabriek

Op de plaats van de bestaande stoommeelfabriek aan de (huidige) Wilhelminalaan zou de nieuwe meelfabriek verrijzen. In 1880 had hier de laatste uitbreiding plaats gevonden en daarmee was een uitgebreid complex ontstaan, samengesteld uit diverse losse onderdelen. Door de onsamenhangende

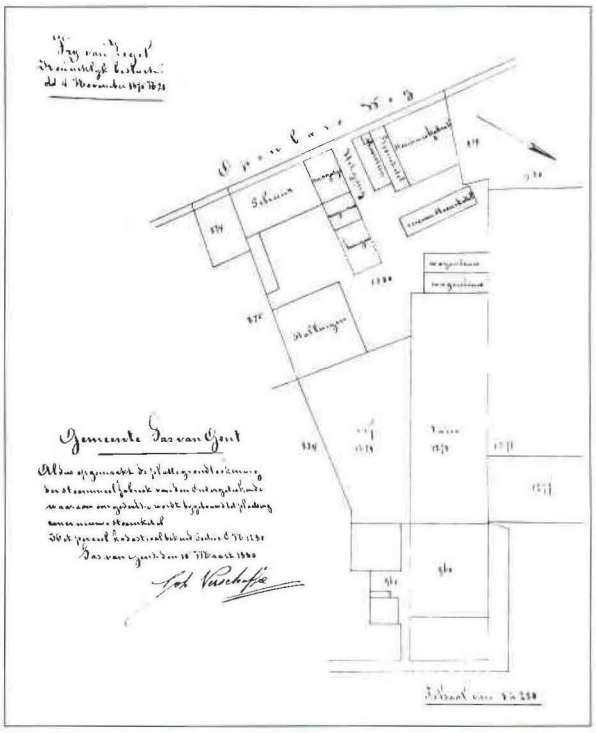

Plattegrond van de situatie in 1880 met bovenaan de meelfabriek. (Collectie Rijksarchief Zeeland)

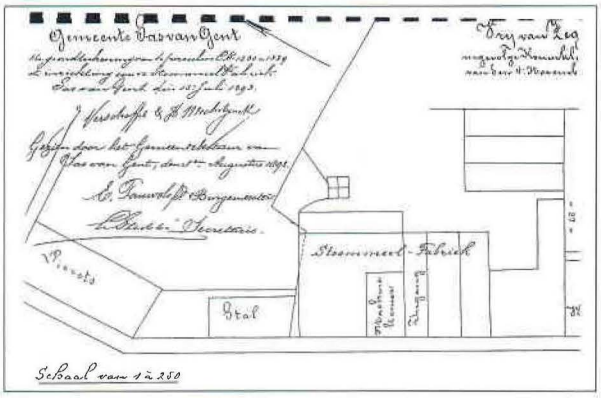

Plattegrond van de Walzenmolen, 1893 (Collectie Rijksarchief Zeeland)

structuur was duidelijk te zien dat de fabriek in de loop van enkele decennia zich steeds verder had uitgebreid. Op het binnenterrein waren het machinegebouw annex ketelhuis met schoorsteen, enkele paardenstallen en wagenremises. Aan de straatkant bevond zich links van een doorgang naar het binnenterrein de eigenlijke meelfabriek en rechts een schuur en een magazijn. Van deze bebouwing bleef een aantal onderdelen staan, t.w. de paardenstallen en twee remises. Ook de schoorsteen en waarschijnlijk het aangrenzende ketelhuis werden opgenomen in het nieuwe bouwplan. Uit oude foto's en plattegronden valt op te maken dat de oude schoorsteen, die mogelijk rond het midden van de vorige eeuw werd gebouwd, steeds bij de vernieuwingen is blijven staan en het zo tot de uiteindelijke sloop van het gehele complex in 1995 heeft weten vol te houden. Bij de vernieuwing van 1893 werd ook de bebouwing aan de openbare weg, behalve een deel van de schuur, gesloopt. Hier verrees het nieuwe fabrieksgebouw van vijf verdiepingen hoog, voorzien van een zadeldak gedekt met pannen. De lange gevel aan de straatzijde werd door bakstenen lisenen in zes traveeën verdeeld, met op iedere verdieping per travee een ijzeren boograam, bestaande uit vier bij vier ruiten. Op de bovenste etage hadden de ramen slechts een hoogte van twee ruiten en werden de lisenen door middel van bogen met elkaar verbonden. In de meest linker travee bevond zich op de begane grond en de eerste verdieping een pakhuisdeur. De toegang tot het achterterrein werd door middel van een brede poort met deuren in de derde travee van rechts aangebracht. De achtergevel had een vergelijkbare indeling als de straatzijde. De zijkanten waren verschillend ingedeeld. De rechter zijde was een vlakke gevel met slechts op de bovenste verdieping drie boogramen en in de top een rond venster. Opvallend waren de ruim twintig in het blinde muurgedeelte geplaatste muurankers. De linkerzijde was evenals de beide lange gevels ingedeeld met lisenen in drie traveeën, voorzien van boogramen. De gevels van de nieuwe meelfabriek waren betrekkelijk sober gehouden. Slechts de lisenen en de gemetselde bogen boven de ramen waren de enige decoraties in het geheel. Opvallend was de sterke ritmering in de gevel door de strenge indeling met vensters. Het interieur van de fabriek was, voor zover dit nog te achterhalen is, open van karakter. De etages hadden een constructie van gietijzeren zuilen met metalen draagbalken. Hierop rustte de houten vloerdelen. Op de begane grond bevond zich links naast de poort de machinekamer. In het linker gedeelte van de fabriek stonden de machines voor de meelbereiding en het rechter deel was ingericht voor de reiniging en opslag van het graan. In de meest rechter travee bevonden zich achter elkaar geplaatste silo's, die tot de vloer van de bovenste verdieping reikten. IJzeren trekstangen verbonden de beide muren van de silo's en de buitenmuur met de draagconstructie van de fabriek.

De eerstkomende jaren kon de meelfabriek nu vooruit. De eerste wijzigingen deden zich voor rond 1896 toen de stoomketels werden verplaatst en het aantal werd uitgebreid. Het bestuur van de nabij gelegen RK-kerk maakte bezwaar tegen deze uitbreiding. Vermoedelijk zal de angst voor geluidsoverlast van de 24 uur draaiende fabriek of explosiegevaar een overweging kunnen zijn geweest voor

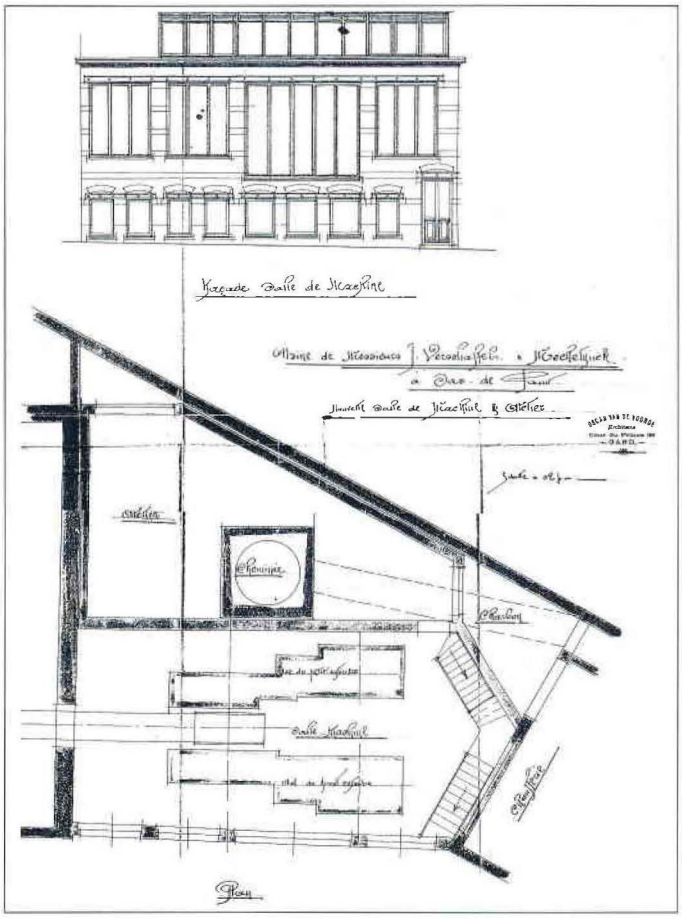

Geveltekening en plattegrond van de nieuwe machinezaal op het binnenterrein, 1899. (Collectie Rijksarchief Zeeland)

dit protest. Na een eerste afwijzing van het bezwaar ging men in hoger beroep bij de koningin, maar ook dit leverde niets op. Het kerkbestuur werd bij KB van 23 februari van 1897 (nr. 13) niet ontvankelijk verklaard op grond van te late indiening van het bezwaarschrift.
In 1899 volgde een nieuwe aanpassing van de aandrijving en werd op het binnenterrein een machinekamer gebouwd naar ontwerp van de Gentse architect Oscar van de Voorde. De zijde naar de schoorsteen was geheel gesloten en die naar de binnenplaats had een vrij open karakter met veel glas. Het twee verdiepingen tellende bouwwerk met hoge lichtkap droeg daarmee duidelijk het karakter van de 'triomf van de stoommachine', zoals in die tijd wel gebruikelijk was. De oude machinekamer in de fabriek werd bergplaats. Met deze laatste vernieuwingen leek de fabriek gereed om de komende decennia te trotseren.

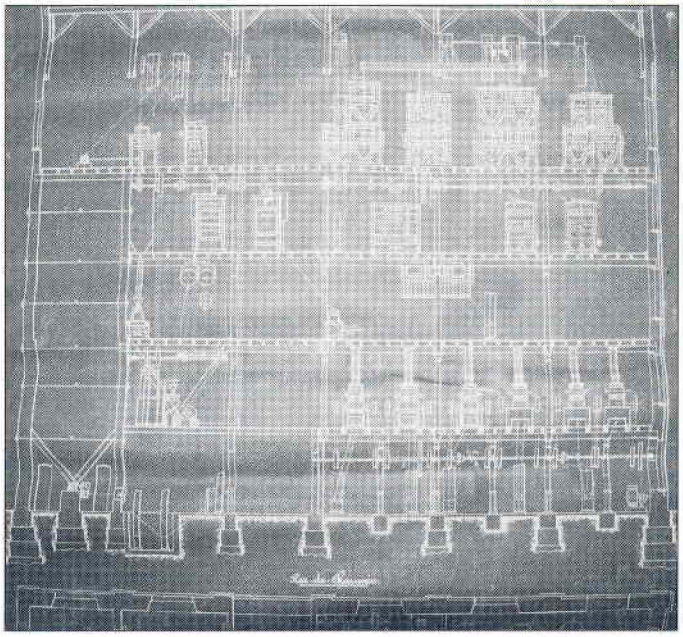

Lengtedoorsnede van de meelfabriek, 1893. (Collectie Heemkundige Kring Sas van Gent)

Nieuwe machines
De aanleiding voor de bouw van een groter bedrijfsgebouw was de wens om te gaan werken volgens het nieuwe productieproces met walsen. Hoeveel van dergelijke machines er exact werden opgesteld is onbekend. Wel blijkt uit tekeningen uit 1893 dat er op de eerste verdieping zes walsen op een rij stonden. Deze eerste walsen waren van Duitse herkomst.

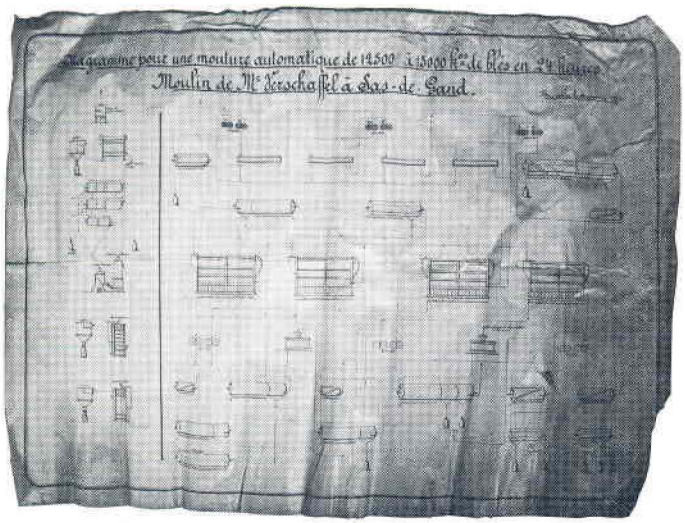

Maaldiagram van de Walzenmolen uit 1893. (Collectie Heemkundige Kring Sas van Gent)

Op de begane grond bevond zich de stoommachine en het drijfwerk waar vandaan riemen naar de bovengelegen etages liepen, die op hun beurt drijfwerken in werking zetten. Hiervandaan liepen riemen naar de afzonderlijke machines. Het type stoommachine en het vermogen ervan is onbekend. Wel is bekend dat er in 1880 een stoommachine van 50 PK aanwezig was. Waarschijnlijk bleef deze in de vroege jaren negentig gewoon in gebruik en werd de machine pas is in 1899 tegelijk met de bouw van de nieuwe machinezaal vervangen door een stoommachine met een groter vermogen. Het is vermoedelijk deze machine die tot 1966 de energie leverde voor de aandrijving van de diverse productiemachines in de fabriek.
De derde etage vormde een soort tussenverdieping die vooral werd gebruikt voor transport van de bewerkte producten en derhalve volledig in beslag werd genomen door buizen.
Op de vierde etage stonden de griespoetsmachines, die gebruikt werden om in het laatste stadium van het maalproces de steeds fijner wordende onderdelen te kunnen sorteren.
De hoge bovenverdieping werd in beslag genomen door de grote kasten van de planzichters, die een taak hadden in het zeven in de beginfase van het maalproces. Van dergelijke machines stonden er een viertal op een rij. Rond de silo's bevonden zich machines om graan te reinigen en ook voor het wassen en daarna weer drogen van het graan. Verder waren er door het hele gebouw jacobsladders en schroeven voor het transport van de diverse producten van de ene naar de andere bewerkingsfase.

Brand en herbouw Walzenmolen
Op 6 november 1901 meldde een kopje op de voorpagina van de *Middelburgsche Courant* „Brand te Sas van Gent".
„Heden morgen te vier uur werd brand ontdekt op den stofzolder

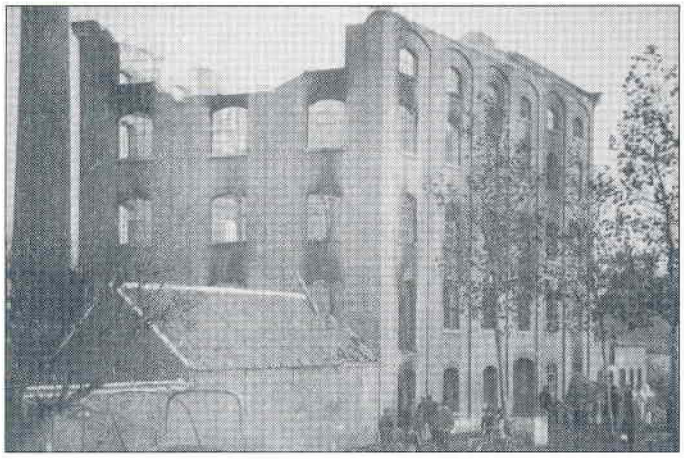

De meelfabriek na de brand van 1901. (Collectie F.V.E. Verschaffel)

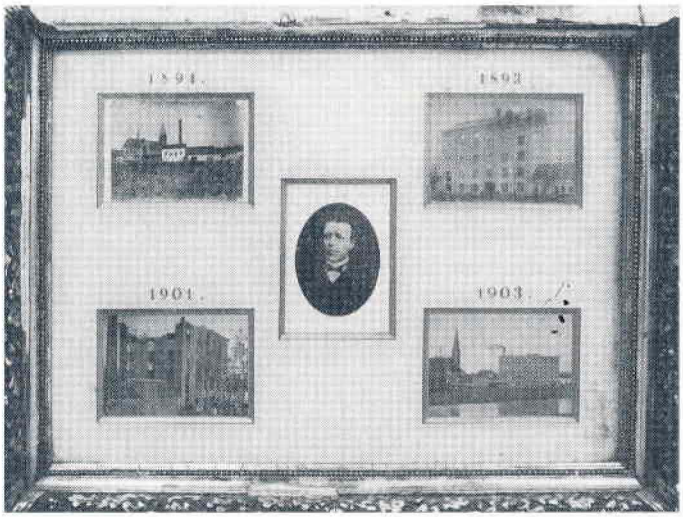

De ontwikkeling van de meelfabriek aan de Wilhelminalaan onder Johannes Verschaffel (midden) in beeld gebracht. (Collectie F.V.E. Verschaffel)

van den walzenmeelmolen van de firma Verschaffel en Mechelijns [Mechelijnck], waarschijnlijk door broeiing van stof ontstaan. Te half zes stond het gebouw geheel in vlammen en om negen uur was het vrijwel uitgebrand." De ongetwijfeld spectaculaire brand maakte in enkele uren tijd een bouwval van de vrij nieuwe fabriek. De plaatselijke brandweer was niet in staat een dergelijk groot bedrijfsobject te blussen. Drie spuiten uit Sas van Gent en één uit Westdorpe waren wel snel bij de brand aanwezig, maar waren volgens het bovengenoemde krantenartikel niet in staat om het dak te bereiken! Ook de later gearriveerde brandspuiten uit Terneuzen en Sluiskil konden de vuurzee niet keren. Het fabrieksgebouw met waardevolle machinerie ging verloren. Gelukkig voor de firma was men wel goed verzekerd en konden kort na de grote brand al weer plannen worden gemaakt om tot herbouw te komen.

De schade aan het hoofdgebouw was enorm. De bebouwing op het binnenterrein: de machinekamer, ketelhuis, paardenstal en wagenremise evenals het kantoor aan het achterliggende Marktplein waren, zo blijkt uit tekeningen en het bestek, echter gespaard gebleven. Hierin werd dan ook niets gewijzigd. Voor de meelfabriek werd een nieuw plan gemaakt waarbij tegelijk uitgegaan werd van een grotere opzet. Voor een deel waren de muren van de eigenlijke fabriek blijven staan en ook de schoorsteen was nog intact. In het nieuwe ontwerp vormden beide elementen het uitgangspunt. Naar ontwerp van de Gentse bouwkundigen L. Morial & A. Tertzweil verrees in korte tijd (augustus - oktober 1902) een nieuw fabrieksgebouw. De bouw werd uitgevoerd door de in het nabij gelegen Zelzate gevestigde aannemer Louis de Meijer.

Het ontwerp bestond uit een langgerekt rechthoekig gebouw, waarbij het oude bouwlichaam in feite aan beide zijden met twee traveeën werd uitgebreid. Hiervoor diende de aangrenzende bebouwing, eigendom van de

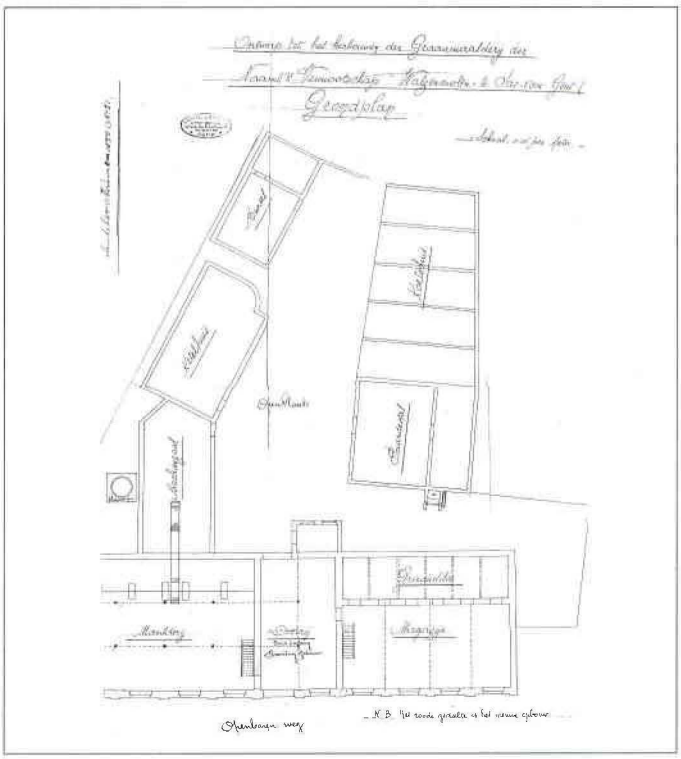

Plattegrond van de nieuwe uitgebreide Walzenmolen, 1902. (Collectie Rijksarchief Zeeland)

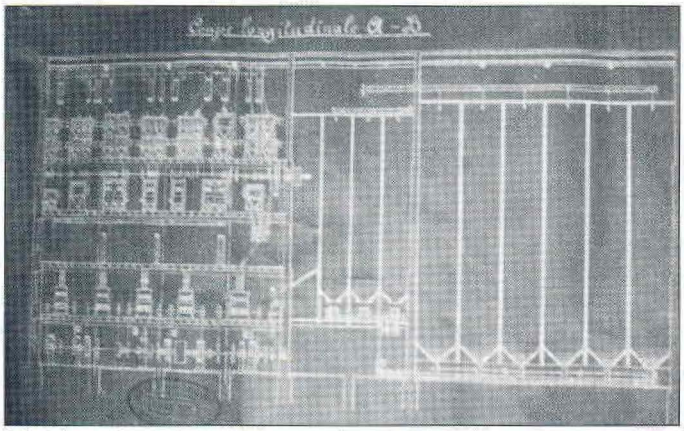

Lengtedoorsnede Walzenmolen, 1902. (Collectie Heemkundige Kring Sas van Gent)

fabriek, gesloopt te worden. De oorspronkelijke indeling van de gevel met lisenen en de ijzeren ramen werd nu over de volle breedte toegepast. De middelste twee traveeën werden iets verhoogd. Dit topstuk werd onderlangs voorzien van decoratieve bogen en aan de beide zijkanten beëindigd met een naar boven toe uitspringende pijler. Dergelijke pijlers bevonden zich ook op de beide uiteinden aan de voorzijde van het dak. In het centrale gedeelte bevond zich de ingang, die door de bekroning extra benadrukt werd. Dit segment vormde tevens de as van de streng symmetrisch opgezette gevel. Vermoedelijk werd in de jaren zestig of zeventig in de bekroning de firmanaam geschilderd.
Het pand werd een verdieping hoger dan voorheen, waarbij de schuine kap kwam te vervallen; hiervoor in de plaats werd een modern plat dak aangebracht. Per travee werd een boograam met een verdeling in acht ruitjes geplaatst met op de bovenste verdieping twee smalle boogramen met ieder een ruitverdeling van drie hoog bij twee breed. Bovenlangs de lisenen liep een rechte uitgemetselde lijst, waarbij tussen de lisenen een eenvoudige decoratieve rand uitkraagde. De indeling en afronding van de bovenste verdieping gaf het geheel een minder eentonig uiterlijk dan voorheen het geval was. De beide zijkanten van de fabriek kregen dezelfde diepte als bij de fabriek uit 1893. Ook zal de indeling van de gevels globaal hetzelfde zijn geweest als voorheen: de rechter gevel voornamelijk gesloten en de linker voorzien van ramen. Dit hing nauw samen met het gebruik van de fabriek die qua indeling nauwelijks van zijn voorganger verschilde. Rechts bevonden zich de silo's, graanzuiverings- en graanwasinstallaties en het bloemmagazijn en links van de ingangspoort was de eigenlijke maalderij.
Uit het 'Bestek en Voorwaarden voor het weder opbouwen eener Meelfabriek met Bergplaatsen en toebehooren te Sas van Gent' springt een aantal zaken in het oog. Het werk werd omschreven als: „Het gedeeltelijk afbreken van verschillende muren der afgebrande fabriek, het wegbreken en opruimen der daarin aanwezige ijzeren balken, kolommen, ramen, muurkasten, enz., die eigendom blijven van de besteedster, het in opleverbaren staat brengen der niet afgebroken wordende muren en het herplaatsen der bruikbare hardsteenen dorpels..." en „Het optrekken der verschillende gebouwen overeenkomstig de goedgekeurde en gewaarmerkte teekeningen en détails". Verder vermeldt het bestek dat de aannemer de „bruikbare Boomsche klampsteen van den afbraak afkomstig" kon gebruiken voor de herbouw, „doch in geen geval in den dag van 't werk".
De 'Staat van te leveren materialen en te verrichten werkzaamheden aan eenheidsprijzen' geeft enige bijzonderheden omtrent de toepassing van het type baksteen, beton en ijzer- en timmerwerken. Uiteraard werd van de aannemer verlangd dat hij hetzelfde type baksteen zou gebruiken als de stenen van de bestaande muren. Beton werd op diverse plaatsen toegepast. In de rechter helft van het gebouw werden zowel de muren van de silo's, de kolommen en de vloeren van dit materiaal vervaardigd. Het dak bestond uit gewapend beton volgens het système Perraud et Dumas, een Brusselse ingenieursbureau. Opvallend is dat de vloeren in de graanmaalderij wederom in hout werden uitgevoerd.
IJzerwerk kwam op vele plaatsen in het gebouw voor. Naast ijzeren balken, kolommen en muurankers waren er vensters van getrokken ijzer en branddeuren, maar ook gegoten ijzeren hemelwaterbuizen. Het

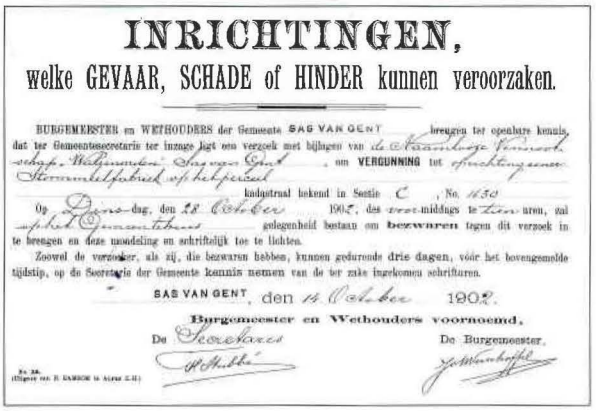

INRICHTINGEN,

welke GEVAAR, SCHADE of HINDER kunnen veroorzaken.

BURGEMEESTER en WETHOUDERS der Gemeente SAS VAN GENT brengen ter openbare kennis, dat ter Gemeentesecretarie ter inzage ligt een verzoek met bijlagen van de Naamloze Vennootschap Walzenmolen Sas van Gent om VERGUNNING tot oprichting eener Stoommelefabriek op het perceel kadastraal bekend in Sectie C, No. 1130

Op Dinsdag, den 28 October 1902, des voormiddags te tien uren, zal op het Gemeentehuis gelegenheid bestaan om **bezwaren** tegen dit verzoek in te brengen en deze mondeling en schriftelijk toe te lichten.

Zoowel de verzoeker, als zij, die bezwaren hebben, kunnen gedurende drie dagen, vóór het bovengemelde tijdstip, op de Secretarie der Gemeente kennis nemen van de ter zake ingekomen schrifturen.

SAS VAN GENT, den 14 October 1902.

Burgemeester en Wethouders voornoemd,

De Secretaris — De Burgemeester.

Openbare aankondiging van de hoorzitting naar aanleiding van de aanvraag voor een vergunning door N.V. Walzenmolen Sas van Gent, 1902. (Collectie Rijksarchief Zeeland)

ijzerwerk werd na een laag menie voorzien van een blauwgrijze verf.
Artikel 9 van het bestek bevat de datum van 1 oktober 1902 voor het glas en waterdicht opleveren van het linkergedeelte van de fabriek met het oog op de installatie van het 'mechanische gedeelte'. Op 1 november 1902 dienden de overige werken, zoals de graansilo's en bergplaatsen, gereed te zijn en dan te bedenken dat de aanbesteding plaats vond op 14 augustus 1902! Er werd van de aannemer dus een extreme krachtsinspanning gevraagd.
In hun voortvarendheid had de directie de aanvraag voor een hinderwetvergunning achterwege gelaten. Pas op 11 oktober 1902 - toen het gebouw al grotendeels gereed was - werd de aanvraag ingediend! Veel problemen zal dit overigens, gezien de rol die directeur Verschaffel in de plaatselijke politiek speelde, niet veroorzaakt hebben. Het is dan ook niet verwonderlijk dat op 28

Graanoverslag aan de Westkade met elektrische zuiginstallatie. (Collectie F.V.E. Verschaffel)

oktober de vergunning al verleend werd.
Uit de aanvraag van de vergunning wordt onder meer duidelijk dat de angst voor een nieuwe brand er goed in zat. De bergplaatsen van tarwe en meel en de wasserij werden door twee brandvrije betonnen muren van de maalderij afgescheiden en voorzien van 'ijzeren afsluitdeuren'. De trappen werden van boven tot beneden recht op elkaar geplaatst, „zodat bij brand geen zalen moeten doorlopen worden". Het materiaal waaruit de trappen en leuningen bestonden was uiteraard ijzer. Ze werden geleverd door de firma Josef de Wilde uit Gent.
Ook de verlichting werd aangepast op brandveiligheid en werd elektrisch, met een dynamo buiten het hoofdgebouw. De aanvraag vermeldt verder nog dat er maximaal 15 personen in de meelfabriek werkzaam zullen zijn.
Tegelijk met de planontwikkeling voor een nieuwe fabriek werd de naamloze vennootschap van J. Verschaffel & H. Mechelynck per 8 augustus 1902 omgezet in de 'N.V. Walzenmolen Sas van Gent'. Uit de aanwezige documentatie kan niet direct worden afgeleid wat hiervan de reden kan zijn geweest. Mogelijk beschikte directeur Verschaffel inmiddels over voldoende financiële middelen om de N.V. geheel binnen zijn eigen (familie) omgeving te brengen, waarbij de naam van een buitenstaander in de bedrijfsnaam hem niet van pas kwam. Overigens bleef Mechelynck nog wel enkele decennia bij het bedrijf betrokken, maar dan alleen als commissaris.
Bij de nieuwe firmanaam werd duidelijk gekozen voor het moderne maalprocédé. De uit het Duits afkomstige term Walzenmühle kende geen goede Nederlandse vertaling en deze werd dus overgenomen. Onder de naam Walzenmolen zou de maalderij bekendheid krijgen in Sas van Gent en omgeving. Het was één van de eerste grote industriële ondernemingen hier ter plaatse. De herkomst van de naam uit het Duits leverde regelmatig verwarring op. De overname van de Z in walzen werd later ook wel achterwege gelaten, zodat soms ook wel van de Walsenmolen van Sas van Gent wordt gesproken. De nieuwe N.V. ging begin 1903 onder leiding van Johannes Verschaffel en zijn zoon Victor van start. Op 11 april 1903 overlijdt Johannes Verschaffel onverwacht. Sas van Gent verliest daarmee niet alleen een geliefd burgervader, maar ook een invloedrijk fabrikant met ondernemingsgeest en doorzettingsvermogen.

Van tarwe tot bloem

De Walzenmolen werd opnieuw, maar nu op ruimere schaal, ingericht naar de modernste eisen en met de nieuwste machines. De productie die men hiermee wenste te bereiken, lag op 40.000 ton per 24 uur (10 zakken per uur). Om een beeld te krijgen hoe de meelproductie in de fabriek verliep, volgt nu een stapsgewijze uiteenzetting van dit proces.

Aanvoer tarwe

Sas van Gent ligt aan het kanaal van Gent naar Terneuzen en had daarmee een uitstekende aan- en afvoerroute voor grondstoffen en eindprodukten. De meelfabriek bevond zich op zo'n 350 m. van de westelijke kanaaloever, aan de rand van het centrum. De tussenliggende ruimte was in de eerste jaren nog vrijwel onbebouwd en de fabriek was daardoor vanaf het water prominent zichtbaar.
Aanvankelijk werd graan dat bestemd was voor de Walzenmolen bij de losplaats ter hoogte van kruising van de Stationsstraat met de Westkade vanuit de schepen met een jacobsladder overgeladen op kipkarren. Deze karren werden over een smalspoorlijntje, voortgetrokken door een paard, naar de meelfabriek gereden. Bij de fabriek werd het graan gestort en verder getransporteerd naar de silo's.
Het spreekt vanzelf dat bij deze overlaadmethode veel stof vrijkwam, maar daar bekommerde men zich toen nog niet om. Vanaf dit stadium verblijft de tarwe in het duister en er zal gedurende het gehele proces van korrel tot bloem geen daglicht meer aan te pas komen.
Daarmee wordt het maalproces geheel gevrijwaard van invloeden van buitenaf.

Reiniging

Vanuit de tarwevoorraadsilo's wordt het nog vuile graan naar de reinigingsmachines getransporteerd. In deze 'ruwe' tarwe bevinden zich materialen als zand, steentjes, ijzeren objecten, papier, andere granen en zaden.
In de eerste fase van de reiniging wordt vooral het grove vuil eruit gehaald door middel van magneten, zuiveringsmachines en de eerder beschreven trieurs. Hiermee worden ook de verontreinigingen bestaande uit andere granen en onkruidzaden, kaf en strootjes verwijderd. Dit nog bruikbare afvalmateriaal werd vroeger opgekocht door onder andere schapenhouders.
Na de eerste reiniging werd de

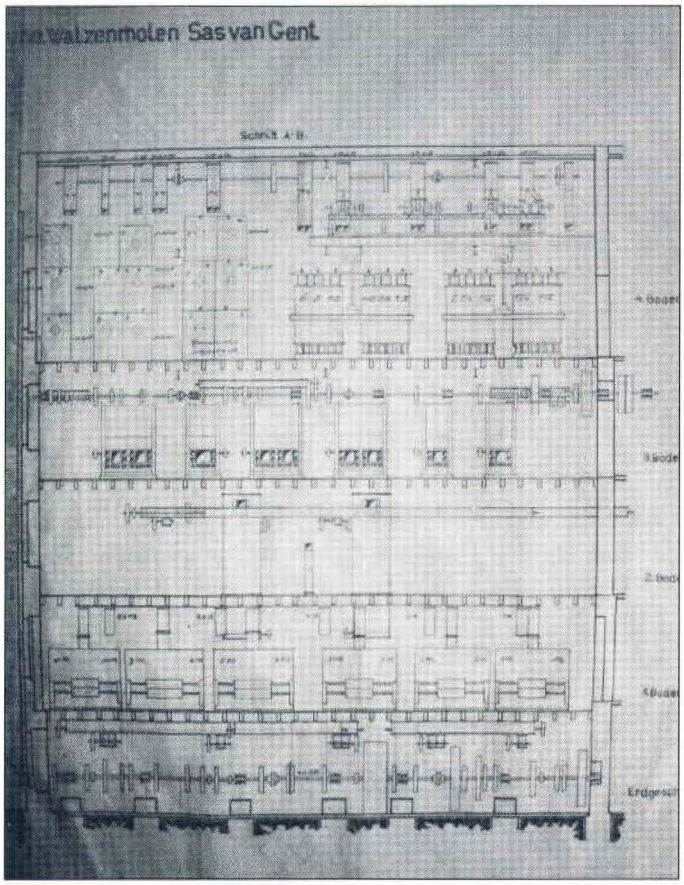

Doorsnede van de maalderij, 1902. (Collectie Heemkundige Kring Sas van Gent)

tarwe gewassen. Tegenwoordig is het graan door de sterk verbeterde oogstmethoden veel minder vuil. Ook het met organisch materiaal vervuilde afwalwater vormde een reden om te stoppen met wassen van de tarwe. Milieuvoorschriften veroorzaakten bij deze reinigingsmethode hoge kosten en leidden tot beëindiging van dit proces in de meeste meelfabrieken.
Het wassen gebeurde in grote spoelbakken van circa 1 bij 3 meter, aanvankelijk met kanaalwater. Hiervoor was een leiding aangelegd vanaf het kanaal onder de weg door en deze kwam aan de Wilhelminalaan de fabriek binnen. Na deze reiniging werd het graan door centrifuges droog geslagen.
In de plaats van het wassen kwam de laatste decennia het borstelen van het graan. De tarwekorrel wordt daarbij met veel kracht door een machine gebracht, die op twee manieren zijn werk doet. De binnenkant van de machine is van geruwd staal en aan een roterende as draaien borstels rond, die het tarwe tegen de zijkant slaan. Door deze behandeling wordt de buitenkant van de korrel er als het ware vanaf geschuurd.
Vanuit de centrifuges werd de tarwe met een elevator getransporteerd naar een droogtoren, die van de vierde verdieping tot de begane grond reikte. Hierin lagen horizontaal radiatoren, die met warm water waren gevuld waarover de nog enigszins natte tarwe werd geleid. Luchtstromen zorgden voor de afvoer van het vocht. Naar beneden toe werd het graan zo op de juiste vochtigheidsgehalte gebracht. Dit proces, dat nauw luistert en veel ervaring vereist, wordt aangeduid met de term conditionering. Na een bepaalde rusttijd, die weer in een aparte silo plaatsvindt, is de tarwe gereed om te worden gemalen.

Melangeren

In deze fase wordt de melange van de te vermalen tarwe samengesteld. Voor het vervaardigen van bloem wordt namelijk nooit één enkele soort tarwe gebruikt, maar altijd een samenstel van soorten. Bij de Walzenmolen bestond de melange meestal uit vijf tot zes tarwesoorten. Hiermee werd uiteraard bij het inkopen van het graan al rekening gehouden, waarbij de markt natuurlijk ook een belangrijke rol speelde voor de uiteindelijke inkoop.
Tarwe is er in veel soorten met ieder een eigen hardheid en bijvoorbeeld eiwitgehalte en eiwitstructuur. In streken met een landklimaat wordt tarwe met een harde korrel geproduceerd. De Nederlandse en West-Europese tarwe is daarentegen veel zachter en rijk aan zetmeelachtige stoffen. De buitenlandse

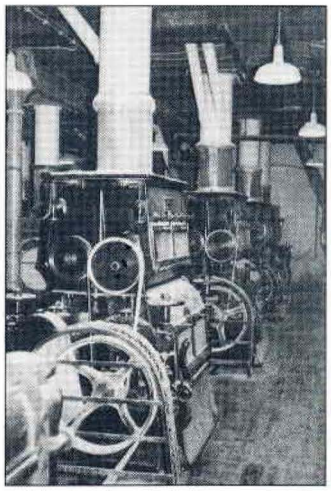

Een batterij walsen uit het begin van deze eeuw, die nog lange tijd dienst deden naast de nieuwere walsen, jaren zeventig. (Collectie F.V.E. Verschaffel)

tarwe is rijker aan gluten, die de bakwaarde van de bloem verhogen. Veel tarwe werd aangekocht uit Canada, de Verenigde Staten, Argentinië en Rusland. De binnengekomen partijen tarwe werden in de beginfase geanalyseerd op hun eigenschappen. Aan de hand

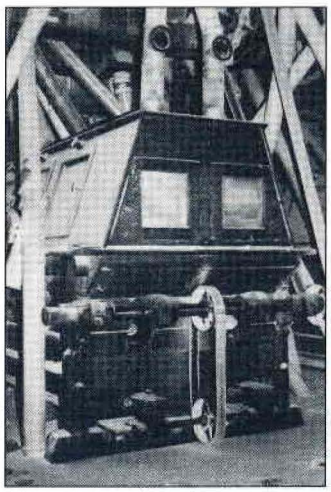

Een oude planzichter nog met houten omhulling, jaren zeventig. (Collectie F.V.E. Verschaffel)

Emaille reclamebord. (Foto: J.J. Havelaar)

van cijfers en ervaring die in de loop van jaren opgebouwd was, werd de melange samengesteld. Deze diende zo goedkoop mogelijk te zijn en tegelijk te voldoen aan de wensen van de klant.

Maalderij

Na de conditionering kan de tarwe, na te zijn gewogen, in de richting van de walsen worden getransporteerd. Voor het transport van de diverse tussen- en eindproducten werd in de fabriek steeds gebruik gemaakt van elevatoren en schroeven. Daarmee is het gehele maalprocédé een continu proces waar eigenlijk betrekkelijk weinig mensenhanden aan te pas komen. Van de ene behandeling of maling naar de andere zorgt een transportband of schroef voor de overbrugging van de afstand en geleidelijk komt het eindprodukt in zicht. De kracht voor de aandrijving van al deze transportbanen en machines werd tot 1966 geleverd door een stoommachine van 360 PK. De te malen tarwe komt door een dikke buis, waarvan het laatste gedeelte doorzichtig is, van boven naar beneden en valt op de walsen. Iedere walsenstoel, zoals de machines officieel heten, bestond bij de Sasse meelfabriek uit twee paar walsen. Op één verdieping stonden de walsen opgesteld in een aantal rijen, die achter elkaar waren gesitueerd. De eerste walsen hadden een grove riffling dan verderop in het proces. Ook de afstand tussen de beide walsen was in het begin groter. Hiermee werd bereikt dat de korrel als het ware door de tegen elkaar indraaiende rifflings geknipt werd. Zo ontstond in de beginfase zo min mogelijk bloem. Dit was noodzakelijk omdat deze bloem van een zeer matige kwaliteit is daar er nog te veel bestandsdelen van de ruwe tarwe doorheen zitten. Na elke maling werd het tussenproduct naar boven getransporteerd en gezeefd in een planzichter. Daarna keerde de afzonderlijke maalfracties weer terug naar een nieuwe walsenstoel, waarna het de volgende passage inging. Voor het eerste schroot waren meerdere walsenstoelen nodig omdat dan de aanvoer de volledige wals besloeg. Naarmate de scheiding van de gemalen producten zich voortzette, werden minder walsen ingezet. De walsen kregen gaandeweg een steeds fijnere structuur totdat ze aan het eind geheel glad waren. Bij de Walzenmolen Sas van Gent waren in totaal zo'n vijftien passages mogelijk. Daarnaast waren er nog bewerkingen van de zemelen. Wanneer de fracties zo klein zijn geworden dat met zeven geen sortering meer kan worden bereikt, ging dit naar de griespoetsmachine. Het beste gedeelte werd echter afgetapt en verkocht als griesmeel. Het uiteindelijke resultaat is een grote variëteit aan bloemsoorten, die op hun beurt weer konden worden vermengd. Daaruit kwamen dan bloemsoorten met specifieke eigenschappen, die het meest geschikt waren voor bijvoorbeeld brood, gebak of beschuit.

Briefhoofd van de N.V. Walzenmolen Sas van Gent, c. 1940. (Collectie F.V.E. Verschaffel)

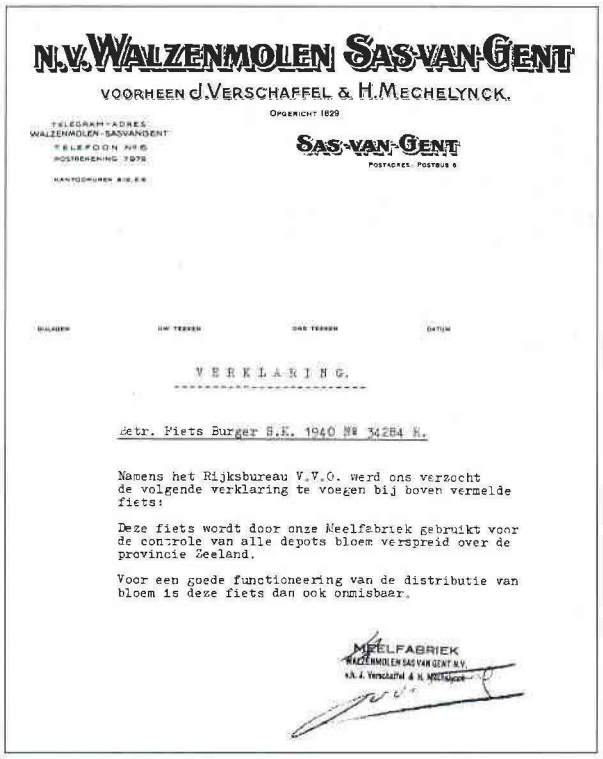

N.V. WALZENMOLEN SAS-VAN-GENT
VOORHEEN J. VERSCHAFFEL & H. MECHELYNCK.
OPGERICHT 1829

TELEGRAM-ADRES: WALZENMOLEN-SASVANGENT
TELEFOON No 6
POSTREKENING 7972
KANTOORUREN 8-12, 2-6

SAS-VAN-GENT
POSTADRES: POSTBUS 6

BIJLAGEN | UW TEKEN | ONS TEKEN | DATUM

VERKLARING.

betr. Piets Burger S.K. 1940 № 34284 H.

Namens het Rijksbureau V.V.O. werd ons verzocht de volgende verklaring te voegen bij boven vermelde fiets:

Deze fiets wordt door onze Meelfabriek gebruikt voor de controle van alle depots bloem verspreid over de provincie Zeeland.

Voor een goede functioneering van de distributie van bloem is deze fiets dan ook onmisbaar.

MEELFABRIEK
WALZENMOLEN SAS VAN GENT N.V.
v.h. J. Verschaffel & H. Mechelynck

Bleken van de bloem

Gedurende een bepaalde periode in haar bestaan werd bij de Walzenmolen de geproduceerde bloem ook nog gebleekt. Hiervoor stond op de begane grond een aparte machine, die ozon en stikstofoxide maakte. Door een vlamboog tussen twee koolstaven, die opgewekt werd met hoogspanning, werd een luchtstroom geleid. Deze

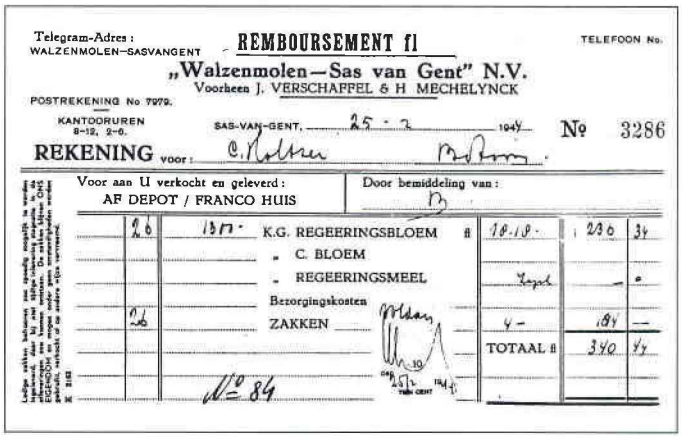

Telegram-Adres: WALZENMOLEN-SASVANGENT
REMBOURSEMENT fl
TELEFOON No.
„Walzenmolen—Sas van Gent" N.V.
Voorheen J. VERSCHAFFEL & H MECHELYNCK
POSTREKENING No 7972.
KANTOORUREN 8-12, 2-6.
SAS-VAN-GENT, 25-2 1944
№ 3286
REKENING voor: C. Rolker
Voor aan U verkocht en geleverd: AF DEPOT / FRANCO HUIS
Door bemiddeling van:

20	13 17	K.G. REGEERINGSBLOEM	18.18	236	34
		" C. BLOEM			
		" REGEERINGSMEEL	Zopd	—	—
		Bezorgingskosten			
26		ZAKKEN	4 -	104	—
			TOTAAL fl	340	34

№ 84

Nota van de Walzenmolen uit 1944.

stroom werd daarna over de bloem geleid en daarmee verkreeg men een fraaie witte bloem. Later werd deze methode vervangen door een chemisch preparaat. Toen het wittebrood uit de gratie raakte bij de consument besloten de meelfabrieken gezamenlijk te stoppen met het bleken.

Laboratorium

Aan de Walzenmolen Sas van Gent was, zoals gebruikelijk bij meelfabrieken, ook een laboratorium verbonden. In de voorfase bij het samenstellen van de melange vervulde deze afdeling van de fabriek een belangrijke rol. Hier bevond zich ook 'het geheugen' met betrekking tot kwaliteiten van graan en mogelijkheden van combinaties en de daaruit voortkomende eigenschappen. Er werden ook proefmalingen van elke partij gedaan om te kunnen bekijken wat de bindkracht van de bloem was, het wateropnemend vermogen en de rekbaarheid en de rekweerstand van de verschillende soorten deeg. Alleen bleef het dan nog moeilijk om hieruit af te leiden hoe goed het brood bijvoorbeeld zou worden. Uiteindelijk kon alleen een bakproef hier zekerheid over geven. Aanvankelijk had de Walzenmolen echter geen eigen bakkerij. Vermoedelijk werd er pas in de jaren vijftig of zestig een proefbakkerij ingericht. Dit werd toen wel noodzakelijk omdat de bakkerijen in het land ook steeds groter werden en zo hun eisen verder verhoogden. Bij het laboratorium was ook de kennis aanwezig wat betreft de eisen die werden gesteld aan de gewenste eindprodukten. Daarnaast vervulde het laboratorium een functie in de bewaking van het maalproces in samenhang met de kwaliteit.

Afzakken

De geproduceerde bloem werd opgeslagen in de bloemsilo's. Iedere partij werd apart gehouden en er werd niet bijgevuld. Na het leeg komen van een bloemsilo werd deze zorgvuldig schoongemaakt om daarmee te voorkomen dat insecten achter zouden blijven. Voor het mengen van bloemsoorten tot een bepaald mengsel werden aparte silo's gebruikt. Vanuit de silo's kon de bloem worden afgezakt. Aanvankelijk gebeurde dat in jutezakken van 50 kg. Deze jutezakken bleven eigendom van de firma en er werd derhalve statiegeld op geheven. Op het kantoor was er daarom apart iemand verantwoordelijk voor de zakkenadministratie. Het transport van de bloem vond de eerste decennia plaats over de weg met paard-en-wagen en over het water. Vooral van deze laatste mogelijkheid kon door de gunstige ligging van de Walzenmolen Sas van Gent veel gebruik van worden gemaakt. Hierdoor was het ook vrij eenvoudig om bloem buiten de eigen regio te leveren.

's Bakkersroem met Sas Bloem

De eerste jaren van de Walzenmolen werden er slechts één à twee bloemsoorten vervaardigd. Dit zou zo blijven tot ver in de jaren vijftig van deze eeuw. Daarna waren er drie meelsoorten: patent, A-bloem en B-bloem. De patentbloem werd gebruikt voor gebak en de A-bloem voor brood. B-bloem was een iets mindere soort, donkerder van kleur. Enkele decennia later zag het productassortiment er totaal anders uit. Eind jaren zeventig was er sprake van een 20-tal boemsoorten. In de laatste jaren van de meelfabriek werden er ruim 40 verschillende bloemsoorten geproduceerd. De meeste soorten bloem van tegenwoordig zijn niet meer met het blote oog van elkaar te onderscheiden. Of het nou een speculaasje of een beschuit of een stuk gebak is, ieder bakprodukt vraagt zijn eigen type bloem.
De afnemers van de Walzenmolen zullen de beginjaren voornamelijk kleine bakkers in de regio zijn geweest. Pas na verloop van tijd wist men ook grotere bakkerijen te interesseren voor het product. Zo werd in 1903 een contract afgesloten met de 's-Gravenhaagsche Brood- en Meelfabriek - de grootste bakkerij in Den Haag in die tijd - voor de levering van 250 balen bloem per week.

Een tankwagen van de Walzenmolen voor het bulkvervoer van bloem voor de meelfabriek. (Collectie F.V.E. Verschaffel)

In 1958 nam de Walzenmolen van de meelfabriek Smeets in Roermond de productie over van bloem voor de bereiding van hosties die bij de hostiebakkerij Megen werden gebakken. Verder is bekend dat in de jaren zestig en later bloem werd geleverd aan biscuitfabrieken en aan de beschuitindustrie, onder andere aan de fabriek van Bolletje beschuit. In die tijd werd met name broodbloem ten zuiden van de grote rivieren afgezet en industriebloem ten noorden daarvan. Door de concentratie onder de kleine bakkers ontstonden steeds meer grote bakkerijen waaraan de Walzenmolen in het vervolg steeds meer ging leveren.
In de laatste decennia werd er ook veel meel geëxporteerd. Dit ging meestal in het kader van voedselhulp samen met andere Nederlandse meelfabrieken. Het ging daarbij namelijk om grote partijen waarvan de Walzenmolen dan een deel leverde. Er werd geleverd aan landen als Jordanië, Egypte en Sri Lanka. Daartoe moest het meel in de Rotterdamse haven worden afgeleverd. De winstmarges bij

dergelijke leveringen waren altijd minimaal.
Behalve bloem werden bij de Walzenmolen Sas van Gent ook de nodige bijprodukten geleverd. Door de afwezigheid van vee in de omgeving was het niet lonend om bij de meelfabriek een eigen veevoerproductie te beginnen. Elders in het land gebeurde dit wel vaak bij meelfabrieken. De Walzenmolen verkocht 'het afval', voortkomend uit het maalproces, aan veevoerfabrieken verderop, meestal in Brabant maar ook wel in België. Vroeger ging dat in grote zakken. Later werden de zemelen en dergelijk afval samengeperst en tot brokjes verwerkt.

Firmaperforatie ('Perfin') van de N.V. Walzenmolen. Vanaf c. 1875 tot in de jaren 70 was het gebruikelijk om de eigen postzegels te perforeren en zo het gebruik hiervan voor privé-doeleinden of het anderszins te gelde maken door het personeel te voorkomen.

Werken bij de Walzenmolen
Het aantal werknemers in de meelfabriek is nooit erg groot geweest. Werkten er voor de grote vernieuwingen van 1893 nog maar twee tot drie mensen, na die tijd zou dit snel toenemen tot 25 in 1905. Dan is er waarschijnlijk sprake van een volcontinu-bedrijf waarin met name in de maalderij dag en nacht doorgewerkt werd. In 1922 is het aantal werknemers opgelopen tot 32. Uit de arbeidslijst van 1922, die men volgens de Arbeidswet verplicht was op te hangen in het bedrijf, wordt duidelijk dat de werktijden lopen van 6.00 tot 14.00, van 14.00 tot 22.00 en van 22.00 tot 6.00 uur. Een rusttijd van twee maal een kwartier werd hierbij toegestaan, waarbij als voorwaarde werd gesteld dat men wel op het werk aanwezig bleef. Alleen de zondag had men een rustdag en dan lag het bedrijf dus stil.
In de jaren dertig liep het aantal werknemers iets terug tot 23 in 1935. Na de oorlog trekt de personeelsbezetting weer aan. Aan het eind van de jaren vijftig zijn er zo'n 40 mensen in dienst. In de molen wordt dan met drie ploegen van elk vier man gewerkt. Met het afzakken van zemelen e.d. zijn drie en met het afzakken van bloem zes afvullers bezig. In het magazijn waren vier mensen in de weer met het opstapelen van de zakken en weer aanleveren hiervan. Daarnaast was er een zakkenteller en een zakkenschoonmaker. Rondom de stoommachine waren ook de nodige mensen actief: 1 machinist, 3 stokers, 1 kolenknecht en 1 chauffeur, die de kolen van de opslag naar de fabriek of van de boot naar de opslag tegenover de fabriek bracht. Aan het kanaal was nog iemand aanwezig bij het laden en lossen van schepen. Verder waren er nog twee laboranten en op het kantoor zo'n tien administratieve krachten en tot slot een directeur en een adjunct-directeur. Opvallend is dat in die tijd nog zoveel mensen werkzaam zijn met de energievoorziening.
In de decennia die hierop volgden zou het aantal personeelsleden langzaam dalen. Een aantal oorzaken zijn hiervoor aan te wijzen. Rond 1966 werd de stoommachine vervangen door elektrische aandrijving en daarmee verdwenen een aantal werkplekken typisch voor deze oude wijze van krachtwinning. Ook in de productie werkten steeds minder mensen, de invloed van de automatisering deed hier van zich spreken. In het afvullen was ook steeds minder personeel nodig door de overschakeling op papieren zakken en later door de toenemende levering in bulk. Eind jaren tachtig lag daardoor het personeelsbestand rond de 25. Bij de sluiting in 1993 wisten, dankzij een goed sociaal plan, ruim 20 van hen ander werk te vinden. De overigen gingen in de VUT.

VOORTDUREND IN ONTWIKKELING

J.J. Havelaar

Na de dood in 1903 van Johannes Verschaffel, in de volksmond wel aangeduid met Jan Bloemzak, werd de firma voortgezet door zijn twee zoons Victor en Richard. Zij namen het roer over op het moment dat de meelfabriek geheel vernieuwd was en konden daardoor met een op dat moment moderne fabriek een nieuwe succesvolle start maken. De productie verliep zoals gewenst en het bedrijf groeide verder uit.

Eerste expansie

De eerste uitbreiding deed zich in 1920 voor. Aan de linkerzijde van de fabriek werd een bloemmagazijn aangebouwd van drie traveeën groot en even diep als de fabriek. Hierin konden diverse bloemsilo's worden ondergebracht. Het gebouw had een betonnen constructie, die ook aan de buitenkant duidelijk zichtbaar bleef. De gevel werd ingevuld met baksteen. Het gedeelte aansluitend aan de fabriek werd vijf verdiepingen, de rest vier. Niet veel later werd ook aan de rechterzijde een graanopslaggebouw aan de achterzijde van de fabriek neergezet met zes silo's. Het besloeg vier traveeën van het oorspronkelijke gebouw. In 1939 werd rechts, naast de oude fabriek, opnieuw een graanopslag neergezet. Dit was een smal en circa 27 m. hoog bouwwerk dat ook weer even diep als de fabriek was en uitgevoerd werd in beton. De gevels werden dit maal niet in baksteen uitgevoerd maar met cement aangestreken. Dit silo-gebouw was zeer gesloten uitgevoerd en kende alleen aan de straatzijde een smalle strook ramen waar achter zich het trappenhuis bevond. De rest van het bouwwerk werd in beslag genomen door zes graansilo's. Door de uitbreiding aan de zijde waar de grondstoffen werden opgeslagen, kon een volgende uitbreiding van de bloemopslag niet lang uitblijven. In 1939 werd dan ook een begin gemaakt om de reeds eerdergenoemde drie traveeën in dezelfde bouwstijl verder uit te breiden met vier traveeën, die afgesloten werden met een schuine beëindiging. Om in de rooilijn van de nabijgelegen straat te blijven, moest de bebouwing hier onder een hoek van ongeveer 60° naar achteren toe uitwijken.

De brandveiligheid van de fabriek bleef de directie bezig houden. Zo werd in 1930 een Sprinklerinstallatie aangelegd en daarmee was het bedrijf ook in dit opzicht weer bij de tijd. Overigens bleven de emmers water, vijf per verdieping, die voor die tijd overal hingen, nog lang aanwezig.

De jaren dertig vormden niet alleen de tijd van de algehele malaise in de industrie, maar ook in de landbouw was sprake van een crisis. Er was een overproductie van binnenlands graan. De overheid kwam in 1933 met de zogenaamde landbouwcrisiswet, die beoogde aan dit probleem iets te doen. Alle meelfabrieken werden verplicht om voortaan een bepaald percentage binnenlandse tarwe te verwerken. Dit percentage werd telkenmale vastgesteld en kon oplopen tot 35%. De Walzenmolen had voor die tijd altijd betrekkelijk weinig Nederlandse tarwe verwerkt aangezien dit minder geschikt was voor de

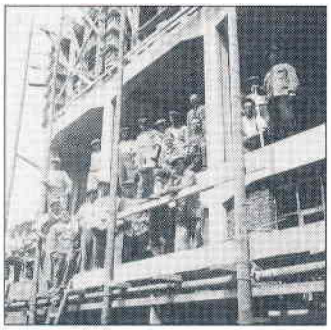

Het werkvolk tijdens de bouw van de nieuwe silo's, 1939. (Collectie F.V.E. Verschaffel)

Visitekaart met afbeelding van de Walzenmolen en de recentste uitbreiding, ca. 1920. (Dossier PIE)

Nieuwjaarskaart van de Walzenmolen, 1938. (Collectie F.V.E. Verschaffel)

De verdieping waar de planzichters staan opgesteld, 1949. (Collectie F.V.E. Verschaffel)

productiemethode, maar werd hiertoe nu verplicht. Deze verplichting zou pas in 1962 komen te vervallen. Door de toegenomen spanning op de tarwe- en meelmarkt daalden de winstmarges flink. De 15 tot 20 ondernemingen die de meelmarkt beheersten, kwamen prijsafspraken overeen, die ze ook oplegden aan de bakkerijen. Hierdoor kwam de sterke groei van het aantal bakkerijen in het land tot stilstand.

Modernisering

In 1936 trok Victor Verschaffel zich terug uit de firma en gaf het roer over aan zijn neef Hubert, die naast zijn vader Richard Verschaffel het bedrijf ging leiden. Richard Verschaffel zou tot aan zijn dood in 1953 aan de firma verbonden blijven. Onder de nieuwe leiding werd

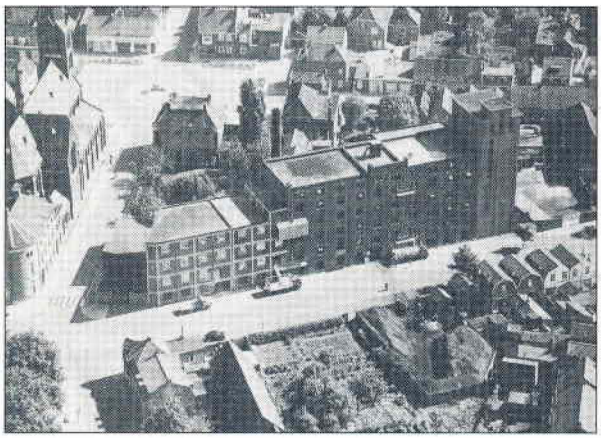

Overzichtsfoto van de Walzenmolen met links de Markt met directievilla en de RK kerk, middenvoor tegenover de hoofdingang de kolenopslag, c.1954. (Collectie F.V.E. Verschaffel)

enkele jaren later besloten tot modernisering van de fabriek. De verwezenlijking hiervan zou op zich laten wachten doordat kort daarop de Tweede Wereldoorlog uitbrak.

In de oorlog kon de fabriek, zij het onder moeizame omstandigheden, volop door blijven produceren. Er werd zelfs zeven dagen per week continu gedraaid. Vlak voor de bevrijding werd de fabriek door de Duitsers uitgekozen, als een van de hoogste punten in de omgeving, voor plaatsing van hun luchtafweergeschut en werd tevens een deel van de fabriek als munitieopslagplaats ingericht. Gelukkig werd het complex niet getroffen, anders was de schade niet te overzien geweest. De oorlogsschade bleef uiteindelijk beperkt.

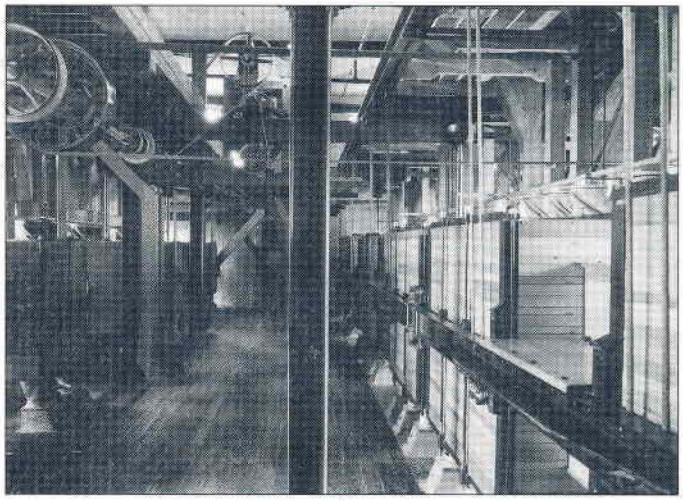

Eind jaren veertig konden eindelijk de voor de oorlog opgevatte plannen worden gerealiseerd. Een gedeelte van de oude walsen werd vervangen door nieuwe, die dit keer van de Engelse firma Henry Simon Ltd. afkomstig waren, in Luik gefabriceerd. Ook andere machines werden tegelijkertijd gemoderniseerd of vervangen door nieuwe. Met deze ingrijpende verandering van de productiemachines werd ingespeeld op de laatste ontwikkelingen in de meelbranche en voldeed de fabriek aan de modernste eisen. Er werd toen ingericht volgens de normen van het Simonmaaldiagram, vernoemd naar de Engelse firma. De meelproductie kwam met deze vernieuwingen op 70 ton per dag (= 17½ zak per uur) te liggen.

Ook aan de loskade veranderde het een en ander. De oude losinstallatie werd afgebroken en meer in zuidelijke richting verrees in 1949 een elektrisch aangedreven graanelevator, waarmee het graan uit de schepen werd gezogen. Daarmee kwam ook het smalspoor buiten gebruik. Voortaan werd gebruik gemaakt van een speciaal hiervoor aangeschafte vrachtwagen, die het graan vervoerde van de schepen naar de 'stortkuil' voor de fabriek.

Een nieuwe krachtbron

Een grote wijziging betekende in 1966 de vervanging van de stoommachine door een vijftal elektromotoren, die simpelweg op het oude systeem werden geplaatst. Op de begane grond werd per verticale eenheid één motor aangesloten. Voor de rest bleef alles bij het oude en werden de machines door de hele fabriek nog steeds met drijfriemen aangedreven. Pas in een later stadium verdween ook

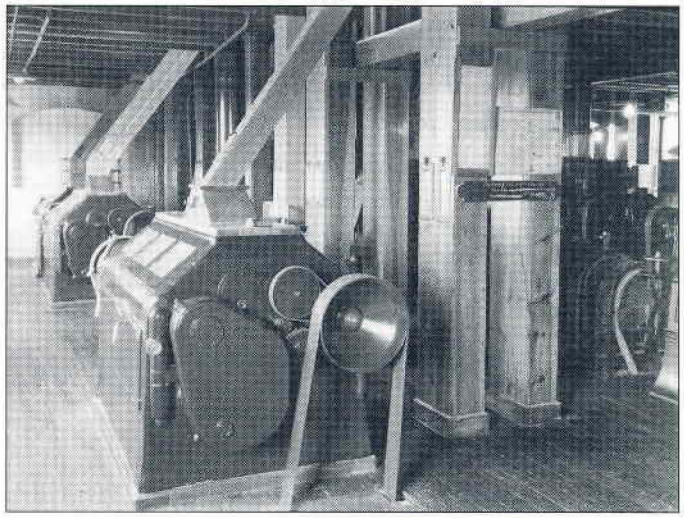

De nieuwe walsenstoelen uit 1949. Op de achtergrond rechts zijn de oude walsenstoelen nog waar te nemen. (Collectie F.V.E. Verschaffel)

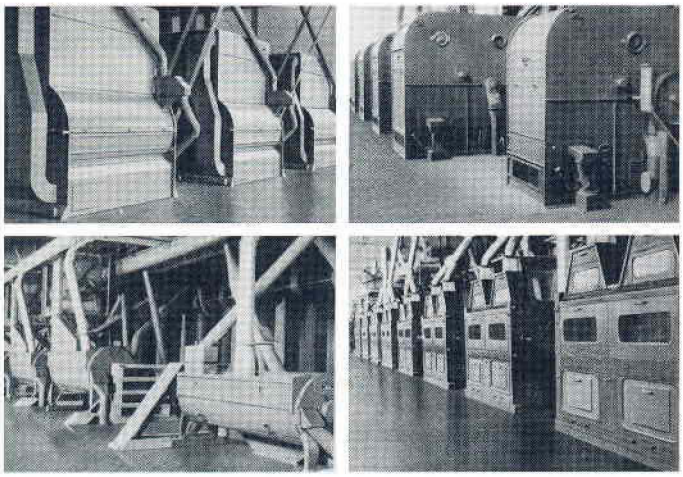

Illustraties uit een fabrieksbrochure van Henry Simon Ltd met de machinerieën van de Walzenmolen, 1950.
l.b.: Spiraalborstelmachines voor het borstelen (reinigen) van de tarwekorrel.
l.o.: Séparateurs die de diverse ongewenste bestanddelen van de tarwe scheiden.
r.b: Maalmachine uit de laatste fase van het proces.
r.o: Planzichters, die het tussenproduct in alle stadia zeven.
(Collectie F.V.E. Verschaffel)

dit systeem van aandrijving en vond directe aandrijving plaats door kleinere elektromotoren. De vroegere machinekamer werd leeggeruimd en ingericht als werkplaats. Het ketelhuis werd verbouwd voor de opstelling van een ketel voor het opwekken van stoom voor het persen van de bijprodukten tot pellets en levering van stoom voor de droger en conditionneur. In hetzelfde jaar vond ook een wijziging plaats in het zeefsysteem in het kader van een geheel nieuw maaldiagram.

De laatste uitbreidingen

In 1971 worden de eerste stappen gezet voor een - wat later zou blijken laatste - uitbreiding van de fabriek. Links op de hoek van het complex werd een rechthoekig hoog bloemmagazijn gebouwd met diverse silo's. Het gebouw kende een betonconstructie en was aan de buitenkant geheel gesloten en in baksteen opgemetseld. Een smalle inkeping aan de Wilhelminalaan gaf toegang tot de aftapinstallatie. Tankwagens konden deze smalle gang inrijden en van hieruit worden bevoorraad. In 1972 werd de silo opgeleverd en kwamen ook een aantal andere zaken gereed, zoals de volledig vernieuwde tarwereinigingsafdeling en het geheel gemechaniseerde verladstation voor de bijprodukten aan de rechter zijde van de fabriek. Het verpakken in papier, jute of bulk werd door de nieuwe installatie aanzienlijk versneld. Ook ontstonden betere mogelijkheden voor de productplanning voor een groot aantal bloemsoorten.

Om de veranderingen in de sector bij te kunnen houden en het eigen marktaandeel te kunnen handhaven volgt vernieuwing op vernieuwing. In 1977 wordt de tarwepoetserij verbouwd en geheel vernieuwd en worden er al weer plannen gemaakt om de productie en de verlading van bloemsoorten voor tarwebrood verder te mechaniseren en te moderniseren. De Walzenmolen is zich van zijn positie in de markt bewust. Een uitspraak in het jaarverslag van de Kamer van Koophandel uit 1979 geeft daar blijk van: „steeds meer staat men voor de taak bloem op maat te leveren. Steeds meer afnemers hebben behoefte aan aangepaste grondstoffen. Dit vergt een zeer nauwkeurige voorraadbewerking zowel voor tarwe als voor bloem". In dat jaar is men druk doende met plannen voor een grootscheepse verbouwing van de meelfabriek. Dit keer wordt de maalderij aangepakt en wordt een deel van de machines vervangen en het aantal aanzienlijk uitgebreid met moderne kleinere walsen en dergelijke, waarmee de capaciteit met 50% toeneemt. Dit bleek nodig om een prijsdaling van de maalkosten per 100 kg te verwezenlij-

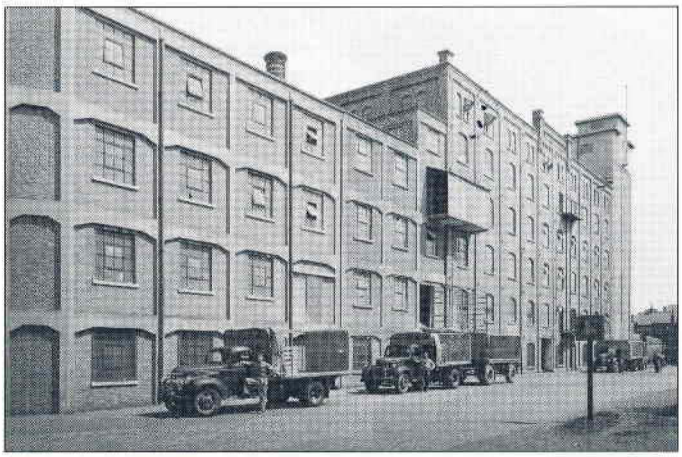

Walzenmolen met de eigen vrachtwagens, 1949.
(Collectie F.V.E. Verschaffel)

De Walzenmolen in de jaren zeventig. Links de toegang voor tankwagens naar de bloemsilo's.
(Collectie F.V.E. Verschaffel)

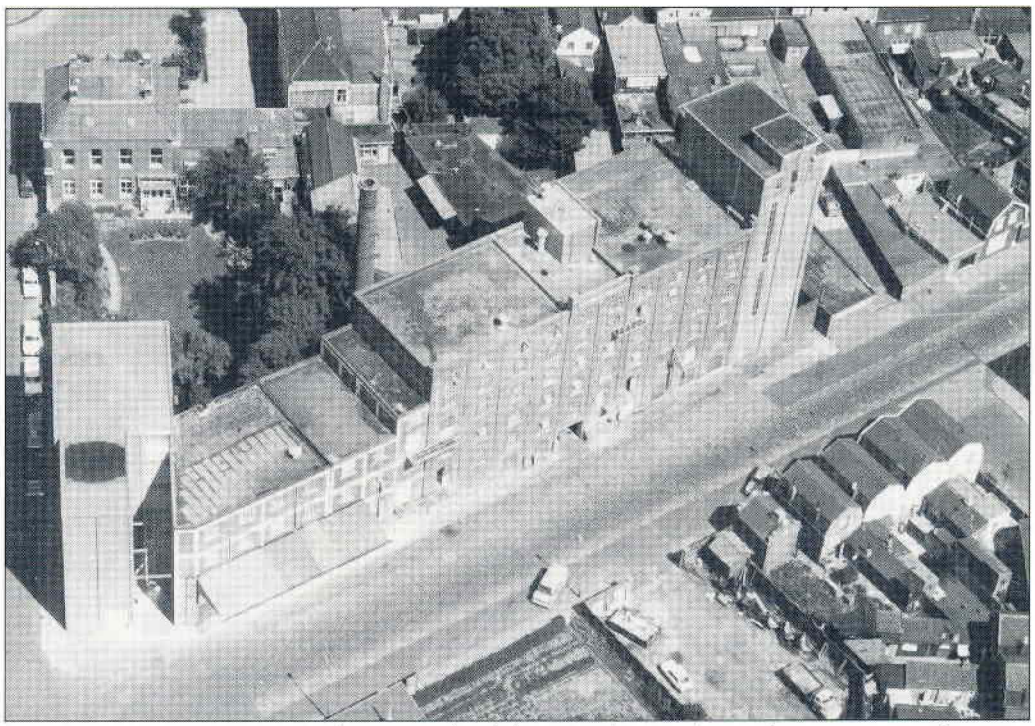

Overzicht complex Walzenmolen, begin jaren zeventig. (Collectie F.V.E. Verschaffel)

ken. Het intern transport wordt geheel pneumatisch verricht. Ook krijgt de fabriek een volautomatisch afvulsysteem dat in staat is om 500 zakken per uur te vullen.
In 1982 kwam de vijfde generatie Verschaffel in de directie van de firma. Frederik Verschaffel volgde zijn vader Hubert op als directeur. Hubert Verschaffel bleef nog wel actief voor de inkoop. In deze periode zou de verdere automatisering het beeld van de Walzenmolen steeds meer gaan bepalen. Eén van de belangrijkste grote vernieuwingen in de jaren tachtig was de wijziging in de aan- en afvoer van de tarwe. In 1986 werd een voor Nederland uniek systeem van tarwetransport aangelegd. Het bestond uit een 350 m. lange leiding, die in de grond werd gelegd, vanaf de kade naar de fabriek. Door middel van lucht werd het graan verplaatst. In 17 seconden tijd werd de afstand overbrugd. Hiermee was men in staat 50 ton tarwe per uur te lossen zonder enige milieu-overlast. Dankzij dit feit en omdat het uniek voor Nederland was, besloot het ministerie van VROM om het project te subsidiëren.
In deze periode wordt besloten om ook te gaan participeren in de verwerkende branche: de bakkerij. Zo werd door de familie Verschaffel een meerderheidsbelang verworven in de bakkerij Dijkers & Dixhoorn te Roosendaal.

Wessanen

Was er in de jaren veertig al een concentratie van de meelproductie geweest tot een aantal van 15 à 20 fabrieken, in de jaren tachtig zette deze concentratie zich verder voort. Er trad een zekere internationalisering op in de markt. Dit leidde tot overnames en fusies als gevolg waarvan enkele grote multinationale ondernemingen ontstonden. In Sas van Gent bleef men niet passief toekijken naar deze ontwikkeling. Het naderende jaar 1992 zou het begin vormen van een open Europese markt. Er werd daarom voor de strategie gekozen om een sterke partner te zoeken om zo een betere

Detail van de markante gevel met de firmanaam, ca. 1990.

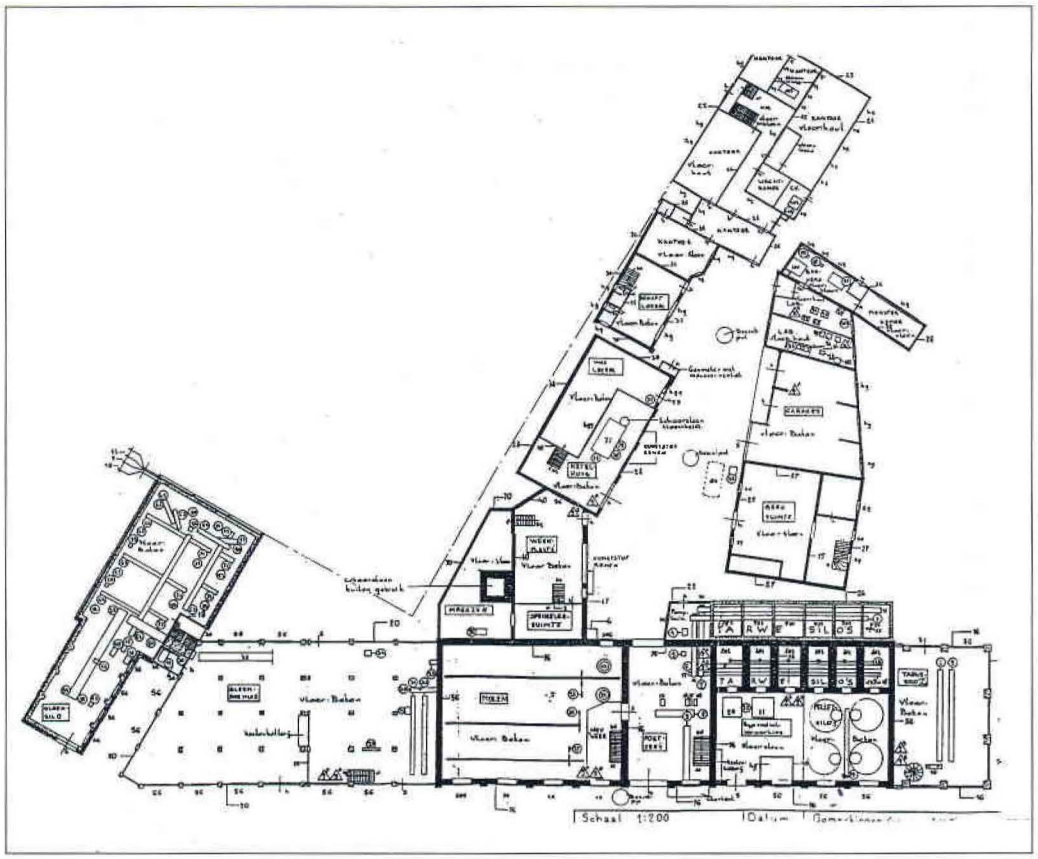

Plattegrond begane grond, 1974. (Rapport Haalbaarheid Behoud Walsenmolen)

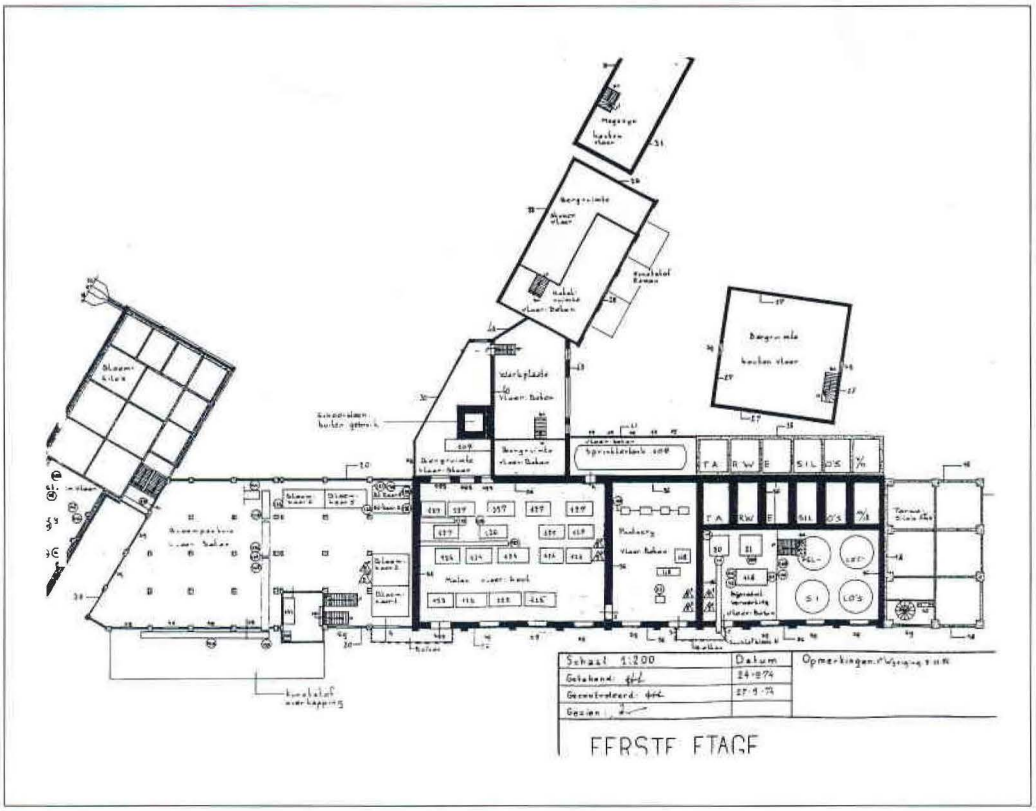

Plattegrond eerste verdieping, 1974. (Rapport Haalbaarheid Behoud Walsenmolen)

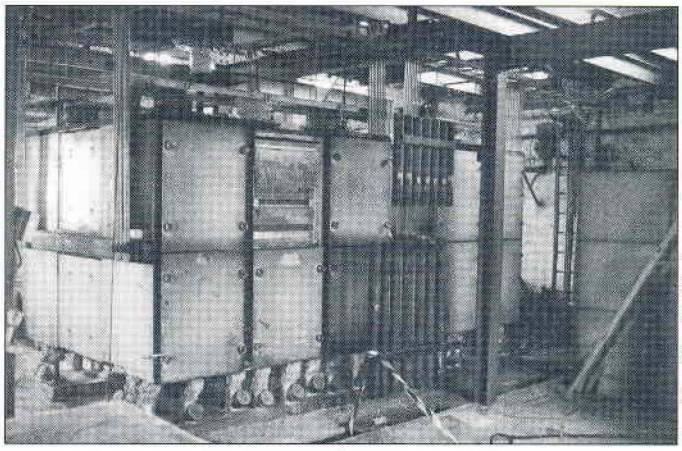

Moderne zeefmachine, c. 1993. (Collectie PIE)

positie te verwerven en daarmee de zich mogelijk aandienende concurrentie het hoofd te kunnen bieden. Deze partner werd gevonden in het voedingsmiddelen concern Wessanen uit Amstelveen. In 1988 werd de Walzenmolen door de familie Verschaffel aan dit concern verkocht. Wessanen wilde met deze overname haar positie in zuid-west Nederland en België versterken. De firma behoorde in die tijd tot één van de grootste in Europa. Ze was ook goed vertegenwoordigd in de diervoedersector die voor de Walzenmolen ook een belangrijke markt was. De Walzenmolen behield na de overname door Wessanen haar eigen karakter en strategie en de meelproductie werd zonder wijziging voortgezet.
Opvallend gegeven blijft toch dat een middelgrote meelfabriek zich zo lang zelfstandig heeft kunnen handhaven. Eén van de factoren hiervoor zal ongetwijfeld de excentrische ligging zijn geweest die de firma minder interessant maakte als overnamekandidaat.

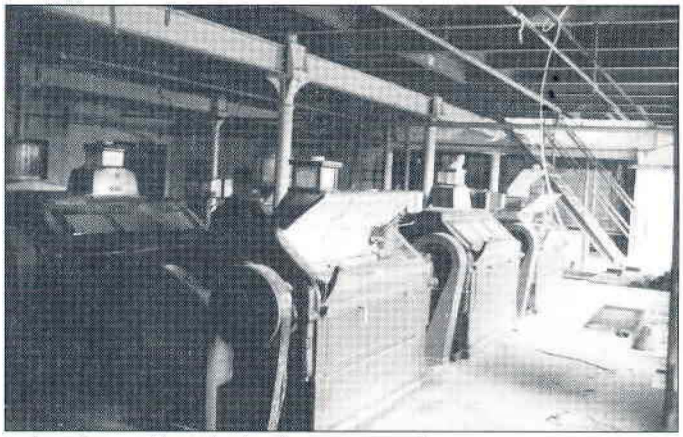

De laatste walsen kort na de buitengebruikstelling, 1993. (Collectie PIE)

Meneba
Begin jaren negentig deed zich een nieuwe ontwikkeling voor. De zeer grote multinationale bedrijven gingen zich meer en meer concentreren op hun hoofdactiviteiten. Voor Wessanen betekende dit dat de meelsector in zijn geheel werd afgestoten. Samen met drie andere meelfabrieken van Wessanen werd de Walzenmolen in 1992 overgenomen door Meneba, de N.V. Meelfabrieken der Nederlandsche Bakkerij. Een concern dat oorspronkelijk in 1915 vanuit het centraal bestuur van de Nederlandse Bakkersbond werd gesticht met geld van bakkers. In de jaren negentig was Meneba door vele overnames uitgegroeid tot de grootste onderneming in deze sector in Nederland.
Door de gespannen situatie op de meel- en bloemmarkt, waar een overproductie het beeld bepaalde, wist men bij de Walzenmolen na de overname al dat de toekomst onzeker was. Vanzelfsprekend leidde dit tot de nodige onrust. De reden hiervoor zat in het feit dat door de overname ineens zes grote meelfabrieken, t.w. Alkmaar, Hasselt, Wormerveer, Rotterdam, Weert en Sas van Gent, in één concern waren gekomen. Dit zou onvermijdelijk tot een sanering leidden. Slechts enkele maanden na de overname werd bekend dat Meneba haar meelproductie wilde concentreren in Rotterdam. Kort daarop werd bekend dat de Walzenmolen zou worden gesloten. In februari 1993 werd het personeel ontslag aangezegd. Een sociaal plan werd opgesteld, waarin onder meer een schadevergoeding voor alle werknemers werd vastgelegd, afhankelijk van het aantal dienstjaren. Verder werd voor circa 20 werknemers in de Kanaalzone werk gezocht en uiteindelijk gevonden. De werknemers van 57 jaar en ouder kregen een VUT-regeling aangeboden. De sluiting kwam hard aan bij het personeel dat het bedrijf toch als een gezonde on-

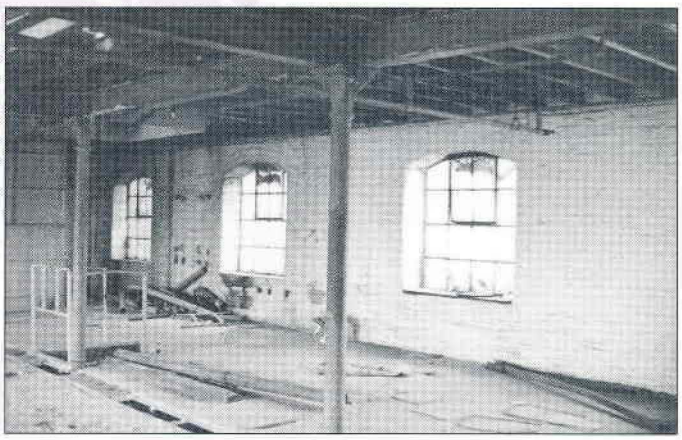

Een lege fabriek met duidelijk zichtbaar de metalen draagconstructie met gietijzeren zuilen en H-balken. Ook zijn de originele ijzeren ramen hier nog aanwezig, 1993. (Collectie PIE)

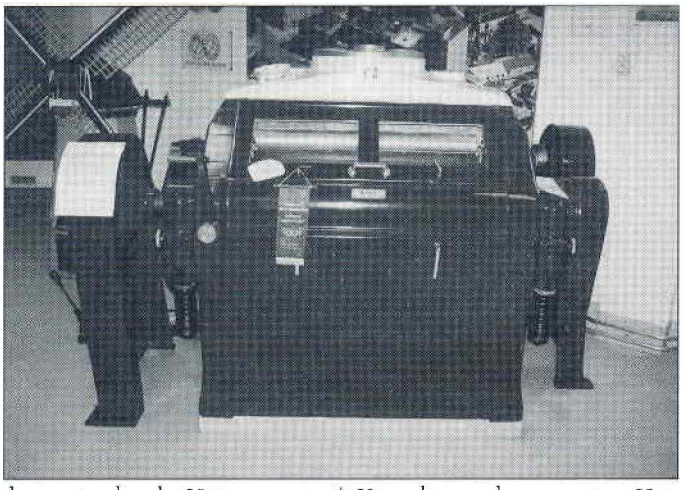

De enige walsenstoel die bewaard bleef in het Industriemuseum Sas van Gent. Linksachter een model van de molen die vooraf ging aan de meelfabriek.
(Foto: J.J. Havelaar)

derneming kende. Het betekende een forse klap voor hen en ook voor de Sasse gemeenschap die hiermee weer een belangrijke industriële onderneming zag verdwijnen. Op 1 augustus 1993 sloot de meelfabriek - de oudste fabriek in de Kanaalzone - haar poorten. Het complex bleef nog enige tijd in gebruik als opslag. De inventaris - de machinerieën - werd verkocht aan een Turkse meelfabriek en met vrachtwagens naar Turkije getransporteerd. Slechts een enkele machine bleef achter. Een walsenstoel uit de jaren tachtig kreeg een eervolle plaats in het toen nog in oprichting zijnde Industrieel Museum Sas van Gent. In een oude werkplaats van Gemeentewerken aan de Kerkhoflaan wil de gemeente Sas van Gent in samenwerking met de Heemkundige Kring een Museum voor Industriële Archeologie inrichten als herinnering aan het roemrijke industriële verleden. In september 1996 werd het museum officieel geopend en is sindsdien iedere eerste zaterdag van de maand geopend van 14.00 tot 16.00 uur. Hier prijkt naast een model van de windmolen, die wel als beeldmerk van de Walzenmolen werd gebruikt, de laatste overgebleven dubbele walsenstoel van de N.V. Walzenmolen Sas van Gent.

De Walzenmolen gezien in 1949 vanaf het graansilogebouw.
(Collectie F.V.E. Verschaffel)

EEN LEGE FABRIEK

J.J. Havelaar

Eén van de vijf
Kort na de sluiting werd al bekend dat men de Walzenmolen op termijn wilde gaan slopen. Zowel Meneba als de gemeente Sas van Gent zagen geen belang in behoud van dit oude fabriekscomplex. Naar de mening van de gemeente stond de fabriek de ontwikkeling van het centrum in de weg, zowel letterlijk als figuurlijk. Men vond dat een dergelijke groot complex niet meer in het centrum van Sas van Gent paste. Juist in deze periode werden door de gemeente plannen ontwikkeld om de verpaupering van het centrum tegen te gaan. Dit beleid werd ook door de provincie Zeeland ondersteund in het kader van haar stads- en dorpsvernieuwingsbeleid, waardoor Sas van Gent zeker was van financiële steun uit het voor dit doel gevormde fonds.

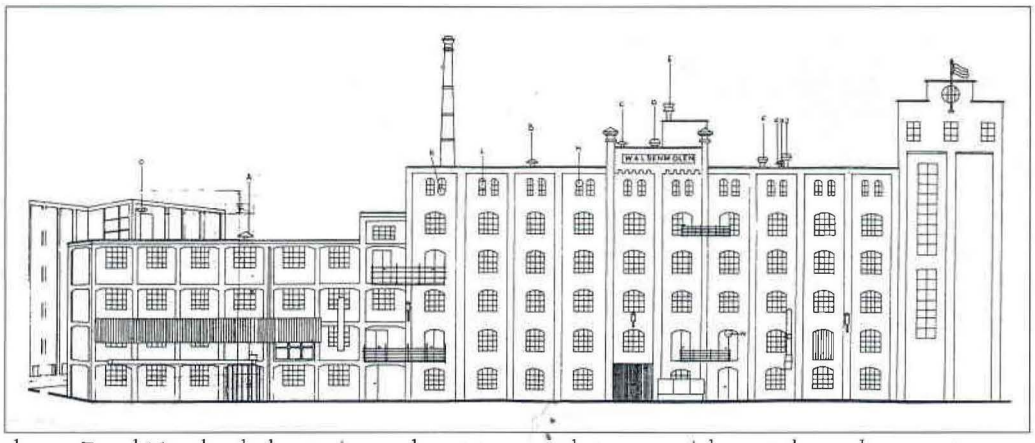

Geveltekening Walzenmolen aan de Wilhelminalaan, 1974. (Rapport Haalbaarheid Behoud Walsenmolen)

Overigens vond de gemeente ook de voormalige directeurswoning en het kantoor dat zich achter de fabriek aan de Markt bevond niet het behouden waard. De gemeente koos daarmee al in een vroeg stadium voor totale kaalslag van het terrein.
In 1994 werden door Meneba onderhandelingen gestart met een geïnteresseerde koper, de Jac. Hermans Groep. Dit bedrijf wilde op deze locatie een supermarkt volgens de nieuwe A&P-formule opzetten. Deze winkel moest tevens als voorbeeld dienen voor vernieuwing van de andere vestigingen in het land. De Hermans Groep had reeds een winkelvestiging aan de Canadalaan in Sas van Gent, die echter in augustus 1993 in vlammen was opgegaan. Sindsdien huisde men in een noodgebouw. De brand vond plaats vlak na de sluiting van de Walzenmolen en de koppeling met dit terrein in het centrum was dus snel gelegd. De centrale ligging van het Walzenmolen

Een platgevouwen zak voor tarwebloem van de Walzenmolen. (Foto: J.J. Havelaar)

terrein leek voor het bedrijf een ideale locatie om opnieuw te beginnen.
Het lot van één van de oudste nog resterende meelfabrieken van Nederland leek daarmee bezegeld. Toch was niet iedereen in Sas van Gent het daarmee eens. Tenslotte vormde de fabriek een markante en waardevolle herinnering aan de eerste industriële vestiging van Sas van Gent. Het complex kende nog veel van haar oorspronkelijke bebouwing en vormde een goed voorbeeld van een meelfabriek uit het begin van deze eeuw, die tevens de laatste uit deze periode was in de provincie Zeeland. Ook landelijk behoorde de Walzenmolen tot één van vijf belangrijkste overgebleven fabrieken uit de beginperiode van de opkomst van de meelfabrieken. Het complex was een typisch voorbeeld van sobere utilitaire bedrijfsbouw, die ook een heel organische groei van het bedrijf liet zien. Uiteindelijk ontstond in de loop der jaren een zeer markante en indrukwekkende fabriekswand, uniek en behoud meer dan waard.

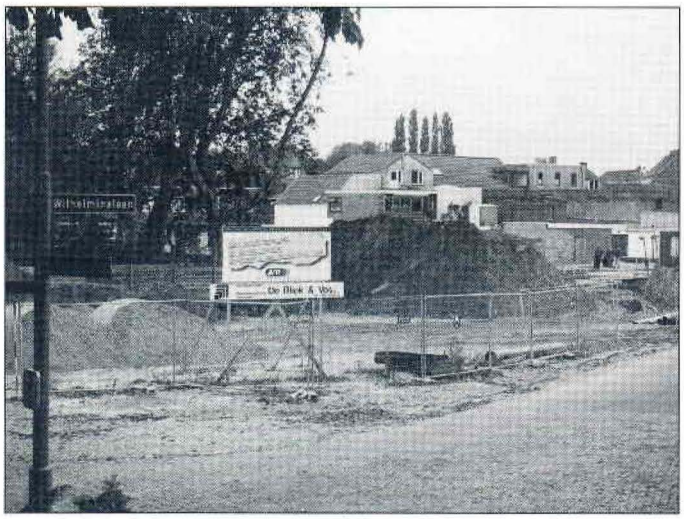

De bouwlocatie aan de Wilhelminalaan na de sloop van de Walzenmolen.
(Foto: J.J. Havelaar)

Actie tot behoud van de Walzenmolen

De sloopplannen voor de Walzenmolen veroorzaken in eerste instantie in Sas van Gent weinig opschudding. Het lijkt erop dat men eraan gewend is geraakt dat oude fabrieken na sluiting worden afgebroken. Ook van sloop van historische panden in de Sasse binnenstad kijkt men niet echt meer op. Veel verdween de afgelopen decennia reeds van de oude vestingwallen en bolwerken. De oudste kanaalarm met sluis was deels gedempt. Al met al was het historische stadsbeeld danig aangetast. In het kader van de vernieuwing van het stadscentrum leek het algemene gevoelen te heersen dat de sloop van de Walzenmolen onafwendbaar was. Toch ontstond er medio 1994 een rimpeling in de vijver. Een aantal historisch geïnteresseerden, waaronder de voorzitter van de Heemkundige Kring van Sas van Gent, schaarden zich aaneen om een poging te ondernemen om de sloop te voorkomen. De gemeenteraad had, zij het unaniem, zonder enige deskundige te raadplegen besloten tot sloop van het complex. Na enkele maanden van voorbereidend werk werd in augustus 1994 de Stichting tot Behoud van de Walzenmolen opgericht. Als doelstelling formuleerde men:
- De sloop van de Walzenmolen en de directiewoning voorkomen.
- Meedenken over de ontwikkeling van ideeën voor hergebruik in samenhang met de wensen van de gemeente, de omwonenden en potentiële commerciële partners.
Intussen mobiliseerden de initiatiefnemers de media en verschenen er artikelen, die aandacht gaven aan de mogelijkheid van behoud van de Walzenmolen. Ook werden contacten gelegd met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de provincie Zeeland en het Projectbureau Industrieel Erfgoed. De provincie attendeerde de gemeente erop dat in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project(MIP) de Walzenmolen was geïnventariseerd en op basis daarvan geplaatst was op de indicatieve lijst van objecten en complexen die voor bescherming in het kader van de Monumentenwet in aanmerking komen. De Rijksdienst Monumentenzorg drong er bij de provincie op aan om een onafhankelijk onderzoek te laten verrichten naar de mogelijkheden van hergebruik van het complex. Het PIE onderschreef het belang van de Walzenmolen en benadrukte dat het complex ook landelijk van betekenis is en derhalve behoud voorop zou moeten staan. Met al deze kennis in het achterhoofd werd onmiddellijk na de officiële oprichting van de Stichting een aanvraag bij Monumentenzorg ingediend tot aanwijzing van de Walzenmolen als beschermd monument. Ook de plaatselijke bevolking werd middels een open brief op de hoogte gesteld van de activiteiten van de Stichting en haar beweegredenen. Echter het initiatief tot behoud vond weinig weerklank bij de bevolking van Sas van Gent.
De gemeente Sas van Gent, enigszins beduusd van alle adviezen en mogelijk uit angst om een provinciale subsidie mis te lopen, besloot daarop een onderzoek te laten verrichten naar de haalbaarheid van behoud van de Walzenmolen. Het architectenbureau Wisse, Tuinhof en Slemmer uit Vlissingen kreeg hiertoe de opdracht, waarbij men uit diende te gaan van de bebouwing van vóór 1920. Een scheidslijn, die in het Sasse algemeen aanvaard werd, want ook de Stichting tot Behoud sprak zich alleen uit voor behoud van het fabrieksgebouw uit 1901 en de directeurswoning. De rest werd door hen gezien als 'toeters en bellen', die het geheel ontsierden. Het ging dus eigenlijk vooral om het

mooie plaatje en niet zo zeer om het beeld van de historische ontwikkeling van het eerste industriële bedrijf van Sas van Gent.
De opdracht voor het onderzoek wordt snel door de gemeente verstrekt en binnen een maand ligt er een rapport. Het bracht één van de bestuursleden van de Stichting in een interview in de *De Stem* tot de verzuchting: „Nog nooit heb ik het ambtelijk apparaat van Sas van Gent zo snel zien werken...bij het gemeentebestuur is absoluut geen wil geweest het historische pand voor het nageslacht te bewaren".
De teleurstelling die hieruit spreekt over het mislukken van de behoudsactie is duidelijk. De conclusies van het rapport waren dan ook helder en gaven weinig ruimte tot verdere actie:

- Herbestemming als fabriek lijkt gezien de locatie en afwezigheid van vraag niet aan de orde. Ook aan kantoorruimte of culturele voorziening is geen behoefte. Hergebruik door inpassing van woningen wordt niet gewenst geacht, daar Sas van Gent geen wooncultuur van gestapelde bouw kent. Als informatiebron voor dit onderdeel diende de informatie van de gemeente Sas van Gent!
- Volgens de gangbare inzichten is een gebouw van deze omvang en hoogte middenin een woongebied van eengezinswoningen ongewenst.
- Op grond van de kosten zal woningbouw, tenzij zwaar gesubsidieerd, niet mogelijk zijn.

Bij de beoordeling van alle aspecten had men, zo vermeldt het rapport, de zeldzaamheidswaarde van het gebouw buiten beschouwing gelaten!
De gemeente had met het uitbrengen van het rapport gedaan wat van haar verlangd werd en had nu de handen vrij om haar plannen ten uitvoer te brengen. Ook voor de provincie was hiermee de kous af. Zij verstrekte de gemeente een forse subsidie van maximaal ƒ 258.000,- uit het provinciale fonds stads- en dorpsvernieuwing, zijnde 50% voor de sloopkosten.

De onvermijdelijke sloop
Uiteindelijk werd na lang onderhandelen de koop tussen Meneba en de Jac. Hermansgroep gesloten en werd op het voormalige terrein van de Walzenmolen een A&P vestiging met woningen gebouwd. Het trage verloop van de onderhandelingen werd veroorzaakt door de grondvervuiling. Door overheidsparticipatie in de kosten van sanering werd dit probleem alsnog opgelost.
Eind augustus 1995 wordt met de sloop begonnen en enkele maanden later is het karwei geklaard. Het doet nog wel enige stof opwaaien, maar het is slechts genoeg voor een mooi plaatje en een praatje in de krant.
Met de sloop van de Walzenmolen verloor Sas van Gent, na eerder verlies van de Eerste Nederlandsche Beetwortelfabriek, opnieuw een belangwekkend industrieel monument. Het ziet er naar uit dat het Industrieel museum Sas van Gent aan de Kerkhoflaan slechts als enige stille getuige van het industriële verleden van de stad zal gaan functioneren.

J.F. Verbrugge, voormalig bedrijfsleider, over kwaliteitseisen

De heer Verbrugge kwam in 1957 in dienst bij de Walzenmolen als chef-laboratorium. Als bedrijfsleider maakte hij de sluiting van de meelfabriek van dichtbij mee. In zijn eerste periode in het laboratorium was hij nauw betrokken bij het onderzoek naar de juiste kwaliteit van tarwe en bloem.
Over kwaliteit gesproken...
„Een beter brood is natuurlijk iets... Wat is een goed brood? Daar kun je over twisten. We hadden vroeger in Sas twee bakkers die hun brood zeer verschillend bakten. De een licht brood, nauwelijks gebakken, bij de andere altijd donker brood, die bakte juist aan de zware kant. Vanuit de Walzenmolen gezien had de één een heel ander type brood dan de ander en ze hadden allebei hun eigen klanten. Wat is goed brood? is natuurlijk de vraag. Ik zeg dus: goed brood is brood dat de klant, als die het in de bakkerij ziet liggen, het eerste pakt. Je kunt ook andere definities geven over smaken en structuur. Een klant die in de winkel staat en hij kan zelf zijn brood uitkiezen, neemt het beste brood. Dat is het brood dat de bakker dus ook wil verkopen. In de Walzenmolen werd van alles gemeten. Binnen zo'n bedrijf wil je alles uitdrukken in cijfertjes omdat je daarmee iets kunt doen. In feite trekt een klant zich helemaal niets aan van die cijfertjes, die kijkt alleen. In feite is dat een criterium waarmee wij vaak de proef op de som namen, namelijk door een bakproef. We hebben ik weet niet hoeveel analysemethoden waarmee we de tarwekorrel konden bekijken. Alleen om daaruit af te leiden hoe goed een brood zou worden, was altijd nog moeilijk. Uit die combinatie van cijfertjes probeerde je dan samen met de nodige ervaring die je moest hebben - niet alleen gebaseerd op cijfers maar ook op kunst - de juiste melange samen te stellen. Je moest proberen een eindproduct te krijgen dat voldeed aan de behoefte van de klant. Wij maalden altijd een melange, nooit één tarwesoort. We hadden er altijd minstens vijf. We hebben er ook wel eens tien gehad. Een van onze handicaps was de opslag. Al die soorten moet je apart opslaan. Je moet de melange zelf maken, je koopt hem niet. Dat betekent dat je veel meer siloruimte nodig hebt dan wanneer je met één soort zou toe kunnen."
Het uiteindelijk doel van alles was de productie van bloem. De laatste jaren waren er wel veertig verschillende soorten. „Voor een speculaasje heb je een heel andere bloem nodig dan voor een beschuit. Veel soorten waren met het blote oog niet van elkaar te onderscheiden. De Nederlandse broodindustrie is sterk geïndustrialiseerd en geconcentreerd. Het voordeel hiervan is dat er grote hoeveelheden tegelijk geleverd kunnen worden. Nadeel is echter dat dergelijke grote jongens begonnen met hun eigen laboratorium. Daarmee werden hun eisen steeds hoger. Je moest dus wel vooraf en tijdens de produktie alles goed in de gaten houden".
Vroeger waren er slechts drie meelsoorten: patent, A-bloem en B-bloem. De A-bloem was voor het gewone brood en de patentbloem voor het gebak. A-bloem heeft lang bestaan. „Toen ik pas bij de Walzenmolen kwam, hadden we twee soorten A-bloem. De ene was donkere bloem en de andere was nog donkerder, nog minder van kwaliteit en die heette Prima. Als er dan een klacht was van een bakker, dan kwam de verkoper bij mij dan zei hij: de A-bloem is weer prima. Dan was het niet goed natuurlijk. Prima was een minder soort."

J.F. Verbrugge over de stoommachine

„De stoommachine heeft tot 1966 gewerkt. Tot die datum werkte alles nog met stoomaandrijving met riemen en dergelijke. Mogelijk waren wij de laatste, maar het was niet zo dat wij tientallen jaren later waren. Er werd gewoon gerekend. Op een gegeven moment bleek dat al die rompslomp veel te duur werd, de arbeidskosten werden steeds hoger. We hadden drie stokers, die dag en nacht aan het stoken waren. We hadden een machinist, we hadden een mannetje die van het plein aan de overkant met een kar en een paard steeds maar heen en weer reed om kolen aan te slepen. We kregen uiteraard last met de omgeving want af en toe kwam er zwarte rook uit de schoorsteen. De kolen werden nat gehouden tegen het stof. De meeste mensen klaagden niet, want dat hoorde erbij. De klachten zijn gekomen toen Sas van Gent importmensen kreeg. Die mensen hadden met de plaatselijke economie niets te maken.
Op een gegeven moment hebben we de hele aandrijving op elektromotoren gezet, dat was de eerste stap, maar de aandrijving van de machines met riemen hebben we gehandhaafd. Alleen de hoofdverbinding werd als het ware doorgeknipt en toen hebben we daar vier of vijf grote motoren voor in de plaats gezet. Beneden waren een aantal assen en op elke afzet kwam een motor. Het was altijd een hele toestand want je moest natuurlijk ook oppassen dat er geen ongelukken gebeurden. Op elke verdieping was een belletje en dat belletje liep in eerste instantie naar de ruimte waar de stoommachine stond. Daar stond dan de chef-molenaar en die bediende de stoomtoevoer; die moest dan op een gegeven moment de stoommachine laten draaien. Dat deed hij dus niet voordat er vier belletjes waren gegaan - van elke verdieping één. Dat betekende dat de mensen zeiden: we blijven overal met onze handen af. Dat was natuurlijk niet te controleren. Toch zijn er betrekkelijk weinig ongelukken geweest - althans weinig doden. Ik heb wel iemand gekend die een klap van zo'n riem had gekregen, of met een vinger ertussen had gezeten, want het ging allemaal met de hand: zo'n riem liep eraf en die moest er dan weer met de hand omgedaan worden. Het bleef ondertussen gewoon draaien allemaal. Er gebeurden zeker niet elke dag ongelukken, nee zeker niet. In vergelijking met andere fabrieken in Sas gebeurden er in de Wazenmolen weinig ongelukken".

PROJECTBUREAU INDUSTRIEEL ERFGOED

PIE

The Netherlands Institute for Industrial Heritage
Postbus 948 · 3700 AX ZEIST · Tel. 030-6932999 · Fax 030-6933008 · Bezoekadres: Broederplein 29, Zeist